

№2 (59), 2020

TERMINOLOGIALYQ
HABARSHY

TERMINOLOGIALYQ
HABARSHY

№ 2 (59) 2020

Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының бюллетені

TERMINOLOGIALYQ
HABARSHY

№2 (59) 2020

Бас редактор

Ш. Құрманбайұлы

Жауапты редактор

Қ. Есентаев

*ҚР Мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келімісім
министрлігінде тіркеліп,
тіркеу туралы
2002 жылғы 27 мамырда
№2993 – куәлігі берілген.*

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Редакциялық алқаның төрағасы

А. Райымқұлова

Редакциялық алқа

Ә. Қаба

М. Бақтиярұлы

С. Абдрахманов

М. Ахметов

Ж. Жақсымбетов

Д. Омашұлы

Б. Сағын

М. Айымбетов

С. Әлісжан

Ж. Әшімжан

Қ. Әуесбай

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҮКІМЕТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ
КОМИССИЯСЫ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМИССИЯ ПРИ
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

010000, Нұр-Сұлтан қаласы, Мәңгілік Ел даңғылы, 8-үй
Министрліктер үйі, 13-кіреберіс
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

010000, город Нур-Султан, проспект Мәңгілік Ел, дом 8
Дом министерств, подъезд 15
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

**Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясы отырысының
ШЕШІМІ**

Нұр-Сұлтан қаласы № 1 2020 жылғы «17» маусым

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы күн тәртібіндегі мәселелерді қарастырып, мынадай шешімге келді:

1. Заң саласының терминдері Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
2. Шахмат терминдері Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банк қызметі бойынша терминдерді Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті шекара қызметі саласы бойынша терминдерді Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
5. Комиссияда мақұлданған терминдердің өңделген, бекітілген тізбесі көпшілікке кеңінен таныстыру үшін «Termincom.kz» сайтына және «Терминологиялық хабаршы» бюллетеніне жариялансын.
6. Осы хаттаманың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Тіл саясаты комитетіне жүктелсін.

Төраға

А. Райымқұлова

Хатшы

Ә. Қабаев

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының
2020 жылғы 17 маусымдағы № 1 шешіміне
қосымша

ЗАҢ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ

№	орыс тілінде	қазақ тілінде
А		
1	арендная плата	жалдау ақысы
2	административный государственный служащий	әкімшілік мемлекеттік қызметші
3	аренда	жалдау (жалға алу (беру))
Б		
4	банкротный управляющий	банкроттықты басқарушы
5	банкротство	банкроттық; банкрот болу
В		
6	витамин	витамин, дәрумен
7	включить	қосу, енгізу
8	водопровод	су құбыры
9	возобновление	қайта жалғастыру
10	встречная проверка	үстеме тексеру
Г		
11	газопровод	газ құбыры
Д		
12	добыча	өндіру
13	должны содержаться	қамтылуы тиіс, болуы тиіс
14	дом	үй
З		
15	залоговое имущество	кепіл мүлік
16	затрата	шығын
17	здание	ғимарат

И		
18	из числа	арасынан
19	извещение	хабархат
20	имущественная масса	мүліктік масса
21	индивидуальный (-ое)	жеке, дербес
22	иск	талап қою
23	исковое заявление	талап арыз
24	исковые требования	талап қою талаптары, талап арыз талаптары
25	истец	талап қоюшы
К		
26	казахстанское содержание местное содержание	қазақстандық қамту жергілікті қамту
М		
27	магистральный трубопровод	магистралдық құбыржелі
28	менее тяжкое преступление	ауырлығы төмендеу қылмыс
Н		
29	наем	жалдама
30	наличие	бар болуы
31	неплатежеспособность должника	борышкердің төлем қабілетсіздігі
32	несет ответственность	жауапкершілікте болады
О		
33	обращение	үндеу, өтініш
34	обычный	әдеттегі
П		
35	парковка	орын тұрақ
36	питание	тағам, қоректену
37	пища	тағам
38	политический государственный служащий	саяси мемлекеттік қызметші
39	поставка (товара)	өнім беру

40	преступления небольшой тяжести	онша ауыр емес қылмыс
41	преступления средней тяжести	ауырлығы орташа қылмыс
42	производство	Өндіріс, өндіру
43	процессуальный	процестік
Р		
44	разбирательство	талқыға салу
45	разработка	әзірлеу (іс қағаздары), игеру, қазу (кен ісі)
46	реабилитационный управляющий	оңалтуды басқарушы, оңалтушы басқарушы
47	ревизионная комиссия	ревизиялық комиссия
48	ревизия	ревизия
49	ревизор	ревизор
С		
50	с момента	сәттен бастап
51	совокупный годовой доход	жылдық жиынтық табыс
52	сообщение	Хабар, қатынас (байланыс саласы)
53	сооружение	құрылысжай
54	срок исковой давности	талап қою мерзімі, талап арыз мерзімі
55	стоянка	тұрақ
56	строение	құрылыс
57	строительство	құрылыс
58	стройка	құрылыс
59	субсидиарный	субсидиарлық
У		
60	убыток	залал
61	уведомление	хабарлама
62	уголовное преследование	қылмыстық қудалау
63	уголовное преступление	қылмыстық әрекет
64	упаковка	қаптама, буып-түю

65	уполномоченный государственный орган	уәкілетті мемлекеттік орган
66	условие	шарт
67	ущерб	нұқсан
Ф		
68	фрахтование	кеме жалдау
Х		
69	хищение	жымқыру
70	ходатайство	өтініш хат
71	ходатайствовать	өтініш жасау
Ч		
72	частный (-ое)	жеке
Э		
73	экипировка (<i>существительное</i>)	киімжарақ
74	эксплуатация	пайдалану
75	электропровод	электр сымы
ШАХМАТ ТЕРМИНДЕРІ		
А		
76	активизация	белсендіру
77	активизировать	белсенді ету
78	активность фигуры	тастың (фигураның) белсенділігі
79	активные шахматы, быстрые шахматы, рапид	белсенді шахмат, жылдам шахмат, рапид
80	анализ	талдау
81	анализ партии	партияны талдау
82	анализ позиции	позицияны талдау
83	арбитр, судья	төреші
84	атака	шабуыл
85	атака комбинационная	комбинациялық шабуыл
86	атака пешечного меньшинства	аз сарбаздар шабуылы

87	античитерская комиссия	античитерлік комиссия
88	апелляционная комиссия	апелляциялық комиссия
89	аутсайдер	аутсайдер
Б		
90	балл	балл
91	батареиный мат	батареялы мат
92	батарея	батарея
93	безопасность	қауіпсіздік
94	белопольный	ақ шаршылы
95	белые	ақтар
96	бешеная пешка	құтырған тас
97	битое поле	соғылған шаршы
98	бить	соғу
99	ближняя оппозиция	жақын оппозиция
100	блиц	блиц
101	блиц-турнир	блиц-турнир
102	блокада, блокировка	сарбазды құрсаулау
103	блокада пешки	сарбаз блокадасы
104	блокированное поле	құрсауланған шаршы
105	блокированная пешка	құрсауланған сарбаз
106	боковая оппозиция	бүйір оппозициясы
107	большая диагональ	үлкен диагональ
108	большой центр	үлкен орталық
В		
109	вариант	нұсқа
110	вертикаль	вертикаль, тік жол
111	вертикальная батарея	тік батарея
112	вертикальная оппозиция	тік оппозиция
113	вечный шах	шексіз шах
114	взаимный цугцванг	екіжақты цугцванг
115	взаимодействие	өзара әрекет ету

116	взаимодействие фигур	тастардың (фигуралардың) өзара әрекет етуі
117	взятие	алу
118	взятие на проходе	өткелде алу
119	вилка	аша
120	висячие пешки	аспалы сарбаздар
121	вскрытое нападение	ашылған шабуыл
122	вскрытый шах	ашылған шах
123	вторжение	басып кіру
124	выжидательный ход	күту жүрісі
125	выигрыш	ұтыс
126	выигрыш материала	материал ұту
127	выигрыш темпа	қарқын ұту
128	выключение фигуры	тасты (фигураны) істен шығару
129	вынужденный ход	амалсыз жүріс
Г		
130	гамбит	гамбит
131	гандикап	гандикап
132	горизонталь	көлденең жол
133	главный арбитр	бас төреші
Д		
134	дальнобойная фигура	алыстан тиетін тас (фигура)
135	двойной удар	қоссоққы
136	двойной шах	қосар шах
137	дебют	дебют
138	демаркационная линия	демаркациялық сызық
139	детский мат	балаң мат
140	диагональ	диагональ
141	доминация	үкімділік
142	доска шахматная	шахмат тақтасы
143	допинг-контроль	допинг-бақылау
144	дурацкий мат	шалаң мат

Ж		
145	жеребьевка	жеребе
146	жертва	құрбан
147	жертва коня	атты құрбан ету
148	жертва корректная	дұрыс құрбан ету
149	жертва некорректная	бұрыс құрбан ету
З		
150	завлечение	алдап тарту
151	задача шахматная	шахмат есебі
152	захват инициативы	тегеурінді тартып алу
153	защита	қорғаныс, қорғау
154	защита фигуры	тасты (фигураны) қорғау
155	зевок	аңғал жүріс
156	зональный турнир	аймақтық турнир
157	зрение комбинационное	комбинациялық зеректілік
И		
158	игра вслепую	соқыр тәуекел ойыны
159	игровая зона	ойын аймағы
160	изолированная пешка	оқшауланған сарбаз
161	инициатива	тегеурін
К		
162	капкан	қақпан
163	качество	сапа
164	классика	классика
165	ключевые поля	түйінді шаршылар
166	комбинация	комбинация
167	комбинация матовая	маттық комбинация
168	комбинация патовая	паттық комбинация
169	комментирование	түсініктеме беру
170	компенсация	өтемақы
171	коневая вилка	ат ашасы

172	консолидация	шоғырландыру
173	контратака	қарсы шабуыл
174	контргамбит	қарсы гамбит
175	контригра	қарсы ойын
176	контрсвязка	қарсы байлам
177	контршансы	қарсы мүмкіндіктер
178	контроль времени	ойын уақыты
179	конь	ат
180	кооперативный мат	коператив мат
181	королевский гамбит	патша гамбиті
182	король	патша
183	коэффициент	коэффициент
184	крайняя пешка	шеткі сарбаз
185	краткая нотация	қысқа нотация
186	кратчайшее расстояние	ең жақын аралық
187	крепость	қамал
Л		
188	лагерь	лагерь
189	ладья	тура
190	легкие фигуры	жеңіл тастар (фигуралар)
191	линия границы	шекара сызығы
192	линия границы (демаркационная линия)	шекара сызығы (демаркациялық сызық)
193	линейный арбитр	сызықтық төреші
194	ловушка	тұзақ
М		
195	маневр	маневр
196	маневрирование	маневр жасау
197	мат	мат
198	мат "пружинка"	"серіппе" маты
199	мат линейный	сызықтық мат
200	мат от удущья	түншықтыру маты

201	мат спёртый	тығырықтағы мат, тығырық маты
202	мат эполетный	эполетті мат
203	материал	материал
204	материальное преимущество	материалдық басымдылық
205	матовая сеть	мат торы
206	матч	матч
207	мельница	диірмен
208	миниатюра	миниатюра
209	миттельшпиль	миттельшпиль
210	мишень	нысана
211	мобилизация	жұмылдыру
Н		
212	нападение	шабуыл
213	начальная позиция	бастапқы позиция, бастапқы жайғасым
214	начальная расстановка	бастапқы орналасу
215	невозможный ход	мүмкін емес жүріс
216	ничья	тең ойын
217	ничья позиционная	позициялық тең ойын
218	нокаут-система	нокаут-жүйесі
219	нотация шахматная	шахмат нотациясы
О		
220	олимпиада	олимпиада
221	оппозиция	оппозиция
222	особый ход	ерекше жүріс
223	отвлечение	алаңдату
224	открытая линия	ашық сызық
225	открытое нападение	ашық шабуыл
226	открытый шах	ашық шах
227	отставать в развитии	дамуда артта қалу
228	отсталая пешка	артта қалған сарбаз

229	оценка позиции	позицияны бағалау
П		
230	падение флага	жалаушаның құлауы
231	партия	партия
232	пат	пат
233	первенство	біріншілік
234	перевес	басымдылық
235	перегруппировка	қайта топтастыру
236	перекрытие линии	сызықты бөгеу
237	пешечная структура	сарбаздар құрылымы
238	пешечная цепь	сарбаздар тізбегі
239	пешечный перевес	сарбаздар басымдылығы
240	пешечный штурм	сарбаз жорығы
241	пешка	сарбаз
242	пешка отравленная	уланған сарбаз
243	план	жоспар
244	позиционное преимущество	позициялық басымдылық
245	позиция	позиция
246	поле	шаршы
247	поле под ударом	соққыдағы шаршы
248	поле превращения	өзгеру шаршысы
249	полная нотация	толық нотация
250	правило квадрата	квадрат ережесі
251	превращение пешки	сарбаздың өзгеруі
252	преимущество	артықшылық
253	препятствие	кедергі
254	проигрыш	жеңіліс
255	промежуточный ход	аралық жүріс
256	промежуточный шах	аралық шах
257	прорыв	жарып өту
258	пространство (территория)	кеңістік (аумақ)

259	проходная пешка	өтетін сарбаз
260	пункт	шаршы
Р		
261	развитие фигур	тасты (фигураны) өрістету
262	размен	айырбас
263	рапид (быстрые шахматы)	рапид (жылдам шахмат)
264	рейтинг	рейтинг
265	рентген	рентген
266	рокировка	рокировка
267	рокировка длинная	ұзын рокировка
268	рокировка короткая	қысқа рокировка
269	ряд "обжорный"	"қомағай" қатары
С		
270	связка	байлам
271	сдвоенные пешки	қосарланған сарбаздар
272	сильное поле	мықты шаршы
273	сквозной удар	өтпелі соққы
274	слабое поле	әлсіз шаршы
275	слепота шахматная	шахматтағы соқырлық
276	слон	піл
277	стать под бой	соққы астына түсу
278	стратегия	стратегия
279	судья	төреші
280	судейская коллегия	төрешілер алқасы
281	съесть	жеу
Т		
282	табия	табия /белгілі теориялық позиция
283	тактика	тактика
284	тай-брейк	тай-брейк
285	темп	қарқын
286	теория шахматная	шахмат теориясы

287	техника шахматной игры	шахмат ойынының техникасы
288	типовой прием	типтік әдіс
289	тихий ход	үнсiз жүріс
290	тур	тур
291	турнир	турнир
292	тяжелые фигуры	ауыр тастар (фигуралар)
У		
293	угловое поле	бұрыштық шаршы
294	угроза	қауіп
295	удар	соққы
296	ударная фигура	соққылаушы тас (фигура)
297	укрытие	пана
298	упрощение позиции	позицияны оңайлату
299	уравнение позиции	позицияны теңестіру
300	усложнение позиции	позицияны күрделендіру
Ф		
301	ферзевый гамбит	уәзір гамбиті
302	ферзь	уәзір
303	фианкетто	фианкетто
304	фигура	тас (фигура)
305	фишеровские шахматы	фишер шахматы
306	фланг	қанат
307	фланг королевский	патша қанаты
308	фланг ферзевый	уәзір қанаты
309	форпост	форпост
310	форсированный вариант	мәжбүрлеу нұсқасы
311	форсировать	мәжбүрлеу
312	форточка	бостас (фигура)
Х		
313	ход	жүріс
314	холостой ход	бос жүріс

Ц		
315	цейтнот	цейтнот
316	ценность фигур	тастардың (фигура) құндылығы
317	центр	орталық
318	центр основной	негізгі орталық
319	центр расширенный	кеңейтілген орталық
320	централизация	орталықтандыру
321	центральный гамбит	орталық гамбиті
322	цепочка	тізбек
323	цугцванг	цугцванг
Ч		
324	часы Фишера	фишер сағаты
325	часы шахматные	шахмат сағаты
326	чемпионат	чемпионат
327	чернопольный	қара шаршылы
328	черные	қаралар
Ш		
329	шах	шах
330	шахматная композиция	шахмат композициясы
331	шахматная нотация	шахмат нотациясы
332	шахматная фигура	шахмат тасы (фигура)
333	шахматное сражение	шахмат шайқасы
334	шахматный порядок	шахматтық тәртіп
335	шахматы	шахмат
336	шахматист	шахматшы
Э		
337	эндшпиль	эндшпиль
338	этюд	этюд
ҚР ҰЛТТЫҚ БАНК ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ		
Д		
339	дестимулирование	ынталандырмау

К		
340	курсообразование	бағам белгілеу
М		
341	мозговой штурм	ой шабуылы
С		
342	сквозная валютная сессия	валюталық өтпелі сессия
Ф		
343	финансовая инклюзия	қаржылық инклюзия
ҚР ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК КОМИТЕТІ ШЕКАРА ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ		
А		
344	авиа	авиа, әуе
345	авиация	авиация
346	агрессия	агрессия, басқыншылық
347	акватория	айдын
348	амбразура	амбразура
349	атака	шабуыл
Б		
350	багаж	багаж
351	база данных	дерекқор
352	банк данных	деректер банкі
353	башня	мінбе
354	боевая возможность	жауынгерлік мүмкіндік
355	боевая выучка	жауынгерлік машық
356	боевая готовность	ұрысқа әзірлік
357	боевая деятельность	жауынгерлік іс-қимыл
358	боевая единица	жауынгерлік бірлік
359	боевая задача	жауынгерлік міндет
360	боевая зона	ұрыстық қалқалау
361	боевая пружина	соққы серіппесі
362	боевая способность	әскери қабілеттілік
363	боевая техника	әскери техника

364	боевая щель	атыстық саңылау
365	боевое дежурство	жауынгерлік кезекшілік
366	боевое прикрытие	ұрысты қалқалау
367	боевой комплект	атыс жиынтығы
368	боевой курс	ұрыс бағыты
369	боевой расчет	жауынгерлік атқыштоп
В		
370	верховые	мініс аттары
371	вещь	зат
372	взаимовыручка	өзара көмек
373	взаимопомощь	өзара көмек көрсету
374	возвратный механизм	қайтармалы механизм
375	вокзал	вокзал
376	вольер	вольер
377	вооруженная провокация	қарулы арандатушылық
378	вооруженное вторжение	қарулы басып кіру
379	вооруженное нападение	қарулы шабуыл
380	вооруженное сопротивление	қарулы қарсылық көрсету
381	вооруженное столкновение	қарулы қақтығыс
382	встать в строй	сапқа тұр
383	вторжение	басып кіру
384	выстрел	атыс
385	вышка	мұнара
386	вьючные	жүк аттары
Г		
387	генеральный штаб	бас штаб
388	главный штаб	басты штаб
389	груз	жүк
390	группа окружения	қоршау тобы
391	группа оцепления	қоршау тобы

Д		
392	делимитация	делимитация
393	демаркация	демаркация
394	дислокация	орналасу
395	добровольная дружина	ерікті жасақ
З		
396	заграждение	бөгеу
397	здание	тапсырма
398	задача	міндет
399	замысел действий	іс-әрекеттің түпкі мәнісі
400	запас	босалқы қор
401	заражать	зақымдау
402	застава	застава
403	знак	белгі
404	зона	аймақ
И		
405	идентификация	идентификаттау, сәйкестендіру
406	идти в ногу	бірдей бас
407	индивидуальный	дара
408	интервенция	интервенция, басып кіру
409	инцидент	оқыс оқиға
К		
410	кавалерист	атты әскер
411	кавалерия	атты әскер
412	катастрофа	апат
413	комплекс	кешен
414	конница	атты жасақ
415	конное войско	аттылы әскер
416	контролер	бақылаушы
417	контрольный пост	бақылау посты
418	конфликт	қақтығысты жағдаят

419	конфликтная ситуация	даулы жағдай
420	корреспонденция	хат-хабар
421	крепление	бекіту
422	крушение	күйреу
Л		
423	линия	сызық
424	личный	өзіндік
Н		
425	наблюдатель	байқаушы
426	наводка	кезеу
427	наводчик	көздеуші
428	нагрудник	өмілдірік
429	надзиратель	қадағалаушы
430	намордник	тұмылдырық
431	нападение	шабуылдау
432	наряд	наряд
433	наступление	шабуылға шығу
434	нашивка	жапсырма
О		
435	обмундирование	әскери киім-кешек
436	обозные	жегіс аттары
437	оборудование	жабдық
438	обострение	шиеленісу
439	обстановка	жағдай
440	объединение	бірігу
441	огневая волна	атыс толқыны
442	огневое поражение	тигізіп ату
443	огневой вал	атысу толқыны
444	огонь	ату, атыс
445	огонь	ату
446	одиночный	жеке

447	окоп	окоп
448	опасность	қауіп
449	оперативная деятельность	жедел іс-қимыл
450	оперативная обстановка	жедел жағдай
451	оперативное время	операциялық уақыт
452	оперативное пространство	операциялық кеңістік
453	осмотр местности	жергілікті жерді шолып қарау
454	отдел	бөлім
455	отделение	бөлім
456	отдельный	жеке
457	отряд	отряд
П		
458	персональный	дербес
459	питомник	питомник, тәлімбақ
460	подразделение	бөлімше
461	позиция	бекініс
462	поиск	іздеу
463	положение	жағдай
464	полоса	жолақ
465	понятой	куәгер
466	пост	пост
467	пост наблюдения	байқау посты
468	предмет	зат, пән
469	преследование	ізге түсу
470	прибор	аспап
471	прицел	қарауыл
472	прицеливаться	көздеу
473	пространство	кеңістік
474	пулемет	пулемет
475	пункт	пункт

Р		
476	расположение	орналасу
477	расстреливать	атып тастау
478	ратификация	ратификациялау
479	регион	өңір
480	резерв	резерв
С		
481	свидетель	куә
482	сигнал	дабылбелгі
483	система	жүйе
484	ситуация	ахуал, жағдаят
485	следопытство	із кесу
486	служба	қызмет
487	снаряжение	керек жарақ
488	собственный	меншікті
489	соединение	құрама
490	сооружение	құрылыс
491	соответствие	сәйкестік
492	средство	құрал
493	становись	сап түзе
494	станция	станция, станса
495	старший пограничного на- ряда	шекаралық наряд жетекшісі
496	стрелять	атып тастау
497	строевая тренировка	машықтану
498	строевая ходьба	саптық жүріс
499	строевое упражнение	саптық жаттығу
500	строевой ход	саптық жүріс
501	строиться	саптал
Т		
502	темп огня	ату қарқыны
503	темп стрельбы	ату қарқыны

504	территория	аумақ
У		
505	угроза	қатер
506	укрепить	нығайту
507	установка	қондырғы
508	устройство	құрылғы
509	утвердить	бекіту
510	участок	учаске
Ф		
511	фонд	қор
412	функция	функция
Ц		
513	целик	көздеуіш
Ч		
514	частный	жекеше
515	часть	бөлік, бөлім
Я		
516	ярлык	жапсырма

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҮКІМЕТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ
КОМИССИЯСЫ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМИССИЯ ПРИ
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

010000, Нұр-Сұлтан қаласы, Мәңгілік Ел даңғылы, 8-үй
Министрліктер үйі, 15-кіреберіс
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

010000, город Нур-Султан, проспект Мәңгілік Ел, дом 8
Дом министерств, подъезд 15
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясы отырысының
ШЕШІМІ

Нұр-Сұлтан қаласы № 2 2020 жылғы «25» маусым

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы күн тәртібіндегі мәселелерді қарастырып, мынадай шешімге келді:

1. Әскери іс саласының терминдері Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
2. Әдебиет және лингвистика саласының терминдері Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.
3. Комиссияда мақұлданған терминдердің өңделген, бекітілген тізбесі көпшілікке кеңінен таныстыру үшін «Termincom.kz» сайтына және «Терминологиялық хабаршы» бюллетеніне жариялансын.
4. Осы хаттаманың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Тіл саясаты комитетіне жүктелсін.

Төраға

А. Райымқұлова

Хатшы

Ә. Қабаев

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының
2020 жылғы 25 маусымдағы № 2 шешіміне
қосымша

ӘСКЕРИ САЛА ТЕРМИНДЕРІ

№	орыс тілінде	қазақ тілінде
1	аванпост	аванпост
2	авиалайнер	авиалайнер
3	авианосец	авиатасымалдағыш
4	авиапулемет	авиапулемет
5	авиационная подготовка	авиациялық даярлық
6	авиационная поддержка	авиациялық қолдау
7	авиационная пушка	авиациялық зеңбірек
8	авиационная разведка	авиациялық барлау
9	авиационная ракета	авиациялық зымыран
10	авиационная служба	авиациялық қызмет
11	авиационная часть	авиациялық бөлім
12	авиационное вооружение	авиациялық қару-жарақ
13	авиационное наступление	авиациялық шабуылдау
14	авиационное оружие	авиация қаруы
15	авиационное прикрытие	авиациялық қалқалау
16	авиационное соединение	авиациялық құрама
17	авиационное сопровождение	авиациялық сүйемелдеу
18	авиационный корпус	авиациялық корпус
19	авиационный отряд	авиациялық отряд
20	авиационный полигон	авиациялық полигон
21	авиационный удар	авиациялық соққы беру
22	автобронетанковые войска	автосауытты танк әскерлері
23	автоматическое оружие	автоматты қару
24	автоматчик	автоматшы

25	агентурная разведка	агентуралық барлау
26	агентурное сообщение	агентуралық хабарлама
27	агентурные сведения	агентуралық мәліметтер
28	адмирал	адмирал
29	адмирал флота	флот адмиралы
30	адъютнт	адъютнт
31	акустическая мина	акустикалық мина
32	акустический взрыватель	акустикалық жарғыш
33	амуниция	амуниция
34	армейская операция	армиялық операция
35	армейская форма	армиялық киім нысаны
36	армейский корпус	армиялық корпус
37	армейский тыл	армия тылы
38	артиллерийская подготовка	артиллериялық даярлық
39	артиллерийская поддержка	артиллериялық қолдау
40	артиллерийская разведка	артиллериялық барлау
41	артиллерийская стрельба	артиллериялық атыс
42	артиллерийское вооружение	артиллериялық қару-жарақ
43	артиллерийское наступление	артиллериялық шабуылдау
44	артиллерийское обеспечение	артиллериялық қамтамасыз ету
45	артиллерийское прикрытие	артиллериялық қалқалау
46	артиллерист	артиллерияшы
47	артиллерия	артиллерия
48	артиллерия войсковая	әскери артиллерия
49	арьергард	арьергард
50	аэродром	аэродром
51	аэростат	аэростат
Б		
52	база военная	әскери база
53	батальон	батальон

54	батальон связи	байланыс батальоны
55	батальон стрелковый	атқыштар батальоны
56	батальон танковый	танк батальоны
57	боевая тревога	ұрыстық дабыл
58	боевая эффективность	жауынгерлік тиімділік
59	боевое знамя	жауынгерлік ту
60	боевое обеспечение	жауынгерлік қамтамасыз ету
61	боевое судно	әскери кеме
62	боевой опыт	жауынгерлік тәжірибе
63	боевой приказ	жауынгерлік бұйрық
65	боевой состав	жауынгерлік құрам
64	боевой устав	жауынгерлік жарғы
66	боевые документы	жауынгерлік құжаттар
67	бой выжидательный	аңдыспа ұрыс
68	бой морской	теңіздегі ұрыс
69	бой наступательный	шабуылдау ұрысы
70	бой оборонительный	қорғаныстық ұрыс
71	бой огневой	атысты ұрыс
72	бомба	бомбы
73	бомба авиационная	авиациялық бомбы
74	бомба бронебойная	бронь бұзар бомбы
75	бомба водородная	сутек бомбысы
76	бомба замедленного действия	баяу жарылатын бомбы
77	бомбардировка	бомбылау
78	бомбардировщик	бомбылаушы
79	бомбардировщик-истребитель	жойғыш-бомбылаушы
80	бомбовая нагрузка	бомбылық жүктеме
81	бомбовая плотность	бомбылау жиілігі
82	бомбометание	бомбы тастау
83	бронебойная пуля	бронь бұзар оқ

84	броневой снаряд	бронь бұзар снаряд
85	броневая защита	броньды қорғаныс
86	бронетанковая служба	броньды танк қызметі
87	бронетанковое вооружение	броньды танк қару-жарағы
88	бронетранспортер	броньды транспортер
89	бронированная машина	броньды мәшине
90	бронированная техника	броньды техника
91	Бушлат	бушлат
В		
92	вертодром	тікұшақ айлағы
93	верховный Главкомандующий	Жоғарғы Бас қолбасшы
94	взвод	взвод
95	взять на караул	қарауылға алу
96	взять на прицел	нысанаға алу
97	визуальная ориентировка	көзбен шолып бағдарлау
98	визуальное наблюдение	көзбен шолып байқау
99	вице-адмирал	вице-адмирал
100	внутренние войска	ішкі әскерлер
101	водомет	суатқыш
102	военная администрация	әскери әкімшілік
103	военная академия	әскери академия
104	военная доктрина	әскери доктрина
105	военная кафедра	әскери кафедра
106	военная коллегия	әскери алқа
107	военная мощь	әскери қуат
108	военная наука	әскери ғылым
109	военная почта	әскери пошта
110	военная прокуратура	әскери прокуратура
111	военно промышленный комплекс	әскери өнеркәсіп кешені
112	военная психология	әскери психология

113	военная разведка	әскери барлау
114	военная служба	әскери қызмет
115	военная стратегия	әскери стратегия
116	военная структура	әскери құрылым
117	военная теория	әскери теория
118	военная терминология	әскери терминология
119	военная техника	әскери техника
120	военная топография	әскери топография
121	военная форма	әскери киім
122	военная форма одежды	әскери киім нысаны
123	военное дело	әскери іс
124	военное имущество	әскери мүлік
125	военное положение	соғыс жағдайы
126	военно-инженерное дело	әскери-инженерлік іс
127	военно-инженерное искусство	әскери-инженерлік өнер
128	военнообязанный	әскери міндетті
129	военно-полевой госпиталь	әскери-далалық госпиталь
130	военно-полевой суд	далалық-әскери сот
131	военно-политическая стратегия	әскери-саяси стратегия
132	военно-политический блок	әскери-саяси блок
133	военно-почтовая служба	әскери-пошта қызметі
134	военно-следственные органы	әскери-тергеу органдары
135	военнослужащие-женщины	әскери қызметші әйелдер
136	военно-служебная деятельность	әскери-қызметтік іс-қимыл
137	военно-стратегическая стабильность	әскери-стратегиялық тұрақтылық
138	военно-стратегические условия	әскери-стратегиялық жағдайлар
139	военно-стратегический план	әскери-стратегиялық жоспар

140	военно-стратегический плацдарм	әскери-стратегиялық плацдарм
141	военный потенциал	әскери әлеует
142	военный преступник	әскери қылмыскер
143	военный совет	әскери кеңес
144	военный советник	әскери кеңесші
145	военный союз	әскери одақ
146	военный специалист	әскери маман
147	военный трибунал	әскери трибунал
148	воздушная оборона	әуе қорғанысы
149	воздушная тревога	әуе дабылы
150	воздушные силы	әуе күштері
151	воздушный бой	әуе шайқасы
152	война наступательная	шабуылдау соғысы
153	война оборонительная	қорғану соғысы
154	война региональная	өңірлік соғыс
155	война ядерная	ядролық соғыс
156	воинская дисциплина	әскери тәртіп
157	воинская доблесть	жауынгерлік айбын
158	воинская должность	әскери лауазым
159	воинская повинность	әскери бағыныстылық
160	воинская честь	жауынгерлік абырой
161	воинские почести	әскери құрмет
162	воинские уставы	әскери жарғылар
163	воинский полигон	әскери полигон
164	воинский чин	әскери шен
165	воинский эшелон	әскери эшелон
166	воинское воспитание	әскери тәрбие
167	воинственность	жауынгершілік
168	войска сухопутные	құрлық әскерлері
169	войска инженерные	инженерлік әскерлер
170	войска наемные	жалдамалы әскерлер

171	войска прикрытия	қалқалаушы әскерлері
172	войсковая часть	әскери бөлім
173	войсковое наблюдение	әскери бақылау
174	войсковое соединение	әскери құрама
175	войсковое хозяйство	әскери шаруашылық
176	временный пограничный пост	уақытша шекаралық бекет
Г		
177	гарнизон	гарнизон
178	гарнизонная служба	гарнизондық қызмет
179	гарнизонный устав	гарнизон жарғысы
180	гаубица	гаубица
181	гауптвахта	гауптвахта
182	генерал	генерал
183	генерал армии	армия генералы
184	генералиссимус	генералиссимус
185	генерал-лейтенант	генерал-лейтенант
186	генерал-майор	генерал-майор
187	генерал-полковник	генерал-полковник
188	граната	гранат
189	гранатомет	гранататқыш
Д		
190	дальнебойность оружия	қарудың ату қашықтығы
191	дальность стрельбы	атыс қашықтығы
192	дать залп	дүркіндете ату
193	дать осечку	атылмай қалу
194	движение фланговое	қапталдан жүру
195	движение шагом	адымдап жүру
196	дежурная часть	кезекші бөлім
197	дежурное подразделение	кезекші бөлімше
198	дежурный связист	кезекші байланысшы
199	десантная операция	десанттық операциясы

200	десантные силы	десант күштері
201	дивизион	дивизион
202	дульная часть	ұңғы бөлігі
203	дульный тормоз	ұңғы тежегіші
204	дульце гильзы	оқауыз ұңғысы
Е		
205	ефрейтор	ефрейтор
З		
206	зажигание	тұтандыру, оталу
207	залповый огонь	дүркін оқ ату
208	заряжать	оқтау
209	защитные сооружения	қорғану құрылыстары
210	защитные средства	қорғану құралдары
211	защитные устройства	қорғану құрылғылары
212	защитный комплекс	қорғану кешені
213	защитный комплект	қорғану жиынтығы
214	зенитная артиллерия	зениттік артиллерия
215	зенитное орудие	зениттік қару
216	зенитные войска	зениттік әскер
217	знаменщик	ту ұстаушы
218	зона боевых действий	соғыс қимылдары аймағы
219	зона обороны	қорғаныс аймағы
220	зона обстрела	оқ ату аймағы
221	зона огня	атыс аймағы
222	зона разведки	барлау аймағы
223	зона размещения	орналасу аймағы
И		
224	изменник	сатқын
К		
225	казарма	казарма
226	казарменное положение	казармалық жағдай

227	калека	жарымжан
228	камуфляж	камуфляж
229	канал ствола	оқпан арнасы
230	кандалы	кісен
231	канонада	канонада
232	канонерская лодка	канонер қайығы
233	капитан	капитан
234	капсюль-детонатор	тұтандырғыш капсюль
235	капсюль патрона	патрон капсюлі
236	карабин	карабин
237	караул	қарауыл
238	караул полевой	далалық қарауыл
239	караульная служба	қарауыл қызметі
240	картограмма	картограмма
241	каска	кәскі
242	каскад защиты	қорғану каскады
243	клин ствола	оқпан сынасы
244	клинковое оружие	жүзі бар қару
245	клиновый затвор	сыналы бекітпе
246	кокарда	кокарда
247	командир батальона	батальон командирі
248	командир батареи	батарея командирі
249	командир взвода	взвод командирі
250	командир дивизий	дивизия командирі
251	командир корпуса	корпус командирі
252	командир отделения	бөлімше командирі
253	командир полка	полк командирі
254	командир роты	рота командирі
255	командир эскадрона	эскадрон командирі
256	командование	қолбасшылық
257	командующий армией	армия қолбасшысы

258	командующий фронтом	майдан қолбасшысы
259	комендант	комендант
260	комендантская служба	коменданттық қызмет
261	комендантское управление	коменданттық басқарма
262	контрпредохранитель	қарсы сақтандырғыш
263	контрразведка	қарсы барлау
264	крейсер	крейсер
265	круговая оборона	айнала қорғаныс
266	курок	шүріппе
267	курсант	курсант
Л		
268	левый фланг	сол жақ қаптал
269	ледокол	мұзжарғыш
270	лейтенант	лейтенант
271	летчик	ұшқыш
272	линия визирования	кезеу сызығы
273	линия выстрела	оқ ату сызығы
274	линия полета пули	оқтың ұшу сызығы
275	линия фронта	майдан шебі
М		
276	майор	майор
277	маршал	маршал
278	маскировочные мероприятия	бүркемелеу іс-шаралары
279	маскировочные подразделения	бүркемелеу бөлімшелері
280	масштаб войны	соғыс ауқымы
281	матрац	матрац
282	матрос	матрос
283	мина замедленного действия	баяу жарылатын мина
284	мина нажимного действия	қысымнан жарылатын мина

285	мина натяжного действия	кермеден жарылатын мина
286	мина-сюрприз	тосын-мина
287	минер	миналаушы
288	минное поле	миналанған алаң
289	минно-торпедная авиация	мина-торпедалық авиация
290	минные заграждения	миналы бөгеулер
291	минный шнур	мина бауы
292	миноискатель	мина іздегіш
293	миномет	мина атқыш
294	миноносец	мина тасығыш
295	мины наземные	жерүсті миналары
296	мины-ловушки	қақпан-миналар
297	мичман	мичман
298	мортира	мортира
299	морьяк	теңізші
300	морская мина	теңіз миначасы
301	морская пехота	теңіз жаяу әскері
302	морская тактика	теңіз тактикасы
303	морское ведомство	теңіз ведомствосы
304	морской десант	теңіз десанты
305	морской порт	теңіз порты
306	морской флот	теңіз флоты
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКА САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ		
307	абзацно-фразовый перевод	азат жолды-фразалы аударма
308	абсолютивная конструкция	абсолютивті құралым
309	абсолютивный глагол	абсолютивті етістік
310	абсолютивный инфинитив	абсолютивті инфинитив
311	автоматизация терминологических работ	терминологиялық жұмыстарды автоматтандыру
312	автоматизированный перевод	автоматтандырылған аударма

313	автоматизированный процесс	автоматтандырылған үдеріс
314	автоматизированный словарь	автоматтандырылған сөздік
315	автоматизм речевых навыков	сөйлеу дағдыларының автоматизмі
316	автоматическая альтернация	автоматты альтернация
317	автоматическая лингвистика	автоматты лингвистика
318	автоматическая обработка текста	мәтінді автоматты түрде өңдеу
319	автоматическая система перевода	аударманың автоматты жүйесі
320	автоматический анализ текста	мәтінді автоматты талдау
321	автоматический перевод	автоматты аударма
322	автоматический переводной словарь	автоматты аударма сөздік
323	автоматический словарь	автоматты сөздік
324	автоматическое распознавание речи	сөйлеудің автоматты анықталуы
325	автоматическое чередование	автоматты алмасым
326	административно-политический термин	әкімшілік-саяси термин
327	акустико-артикуляционный	акустикалық-артикуляциялық
328	акустико-гностическая афазия	акустика-гнозиялық афазия
329	акустико-мнестическая афазия	акустика-мнезиялық афазия
330	акцентная система	акценттілік жүйесі
331	акцентное выделение	акценттік ерекшелену
332	акцентное подчеркивание	акценттік айқындау
333	акцентное стихосложение	екпінді өлең құрылысы
334	аналитико-синтетическая классификация	талдамалы-жинақтамалы жіктелім

335	аналитико-синтетический метод	талдау-жинақтау әдісі
336	аналитическая модель языка	талдама тіл үлгісі
337	аналитическая форма глагола	етістіктің аналитикалық тұлғасы
338	ассоциативная благозвучность термина	терминнің ассоциативтік үндестігі
339	ассоциативная неблагозвучность термина	терминнің ассоциативтік бейүндестігі
340	аутентичный текст	түпнұсқалық мәтін
341	аутентичный перевод	тепе-теңдік аударма
Б		
342	база статистических данных	статистикалық дерекқор
343	база фонетических данных	фонетикалық дерекқор
344	база экспертных данных	сараптамалық дерекқор
345	базовые термины	базалық терминдер
346	базовые функции языка	тілдің негізгі қызметтері
347	базовый компонент грамматики	грамматиканың негізгі құрамбөлігі
348	базовый отраслевой словарь	негізгі салалық сөздік
349	базовый терминологический фонд	негізгі терминологиялық қор
350	безлично-предикативные слова	жақсыз-предикат сөздер
351	безличности-личности категория	жақсыз-жақты категория
352	безобъективное спряжение	бейобъективті жіктеу
353	безостаточная выделимость морфемы	морфемалардың қалдықсыз бөлінгіштілігі
354	безударное сочетание	екпінсіз тіркес
355	бессказуемое предложение	баяндауышсыз сөйлем
356	бессознательное в языковом мышлении	тілдік ойлаудағы бейсаналылық
357	бессубъективное предложение	жақсыз сөйлем

358	бессуффиксный способ словообразования	жұрнақсыз сөзжасам тәсілі
359	боковой звук	жанама дыбыс
360	боковой латеральный звук	бүйірлі латерал дыбыс
361	боковой согласный звук	жанама дауыссыз дыбыс
362	боковые латеральные согласные	бүйір дауыссыздар
363	боковые согласные	жанама дауыссыздар
364	буквализация метафоры	метафораның сөзбе-сөздігі
365	Буквализм	сөзбе-сөздік
366	буквальное значение	дәлме-дәл мағына
367	буквальное значение термина	терминнің дәлме-дәл мағынасы
368	Буквальность	сөзбе-сөздік, дәлме-дәлдік
369	буквальный перевод	сөзбе-сөз аударма
370	буквальный смысл	дәлме-дәл мән
371	буквенно-звуковое (алфавитное) письмо	әріптік-дыбыстық (әліпбилік) жазу
372	буквенно-силлабическое письмо	әріптік-силлабикалық жазу
В		
373	вероятностно-статическая модель	ықтимал-статикалық үлгі
374	вещественно-таксономический аффикс	заттық-таксономиялық аффикс
375	вещественные слова	заттық сөздер
376	вещественные существительные	заттық зат есімдер
377	взаимная ассимиляция	тоғыспалы ықпал
378	взаимно-возвратные глаголы	ортақ-өздік етістіктер
379	взаимные местоимения	ортақ есімдіктер
380	видо-видовые различия	түр-түрлік айырмашылықтар
381	видовой термин	түртермин
382	видо-временная цепочка	түрлік-уақыттық тізбек

383	вопросительно-относительные местоимения	сұраулы-салыстырмалы есімдік
384	вопросительно-отрицательный	сұраулы-болымсыз
385	вопросительно-побудительный	сұраулы-бұйрық
386	вопросительно-риторический	сұраулы-риторикалық
387	вопросно-ответное единство	сұрақ-жауап бірлігі
388	вопросно-ответный ход	сұрақ-жауап барысы
389	восходяще-нисходящий слог	өсіңкі-бәсең буын
390	выделительно-ограничительные наречия	бөлуші-шектеуші үстеулер
391	выделительно-ограничительные частицы	бөлуші-шектеуші демеулік
Г		
392	газетно-информационный перевод	газеттік-ақпараттық аударма
393	газетно-политический стиль	газеттік-саяси стиль
394	газетно-публицистический стиль	газеттік-публицистикалық стиль
395	генеративно-синтетический метод	генератив-синтетикалық әдіс
396	глубинная структура предложения	сөйлемнің ішкі құрылымы
397	глубинно-семантическая структура	ішкі-семантикалық құрылым
398	глубинно-синтаксическая структура	ішкі-синтаксистік құрылым
399	греко-латинский термин	грек-латын термині
Д		
400	деривационно-реляционный аффикс	деривация-реляциялық аффикс
401	диакритический знак чередования	алмасым дәйекші белгі

402	диакритический знак щелинности	жуысым дәйекші белгі
403	дисгармоничная языковая ситуация	дисгармониялы тілдік жағдаят
404	дистантный порядок слов	дистанттық сөз тәртібі
405	дистанционное обучение	қашықтан оқыту
406	дистрибутивно-стилистический анализ	дистрибутивті-стистикалық талдау
407	духовно-историческая школа	рухани-тарихи мектеп
Е		
408	естественная терминологическая номинация	табиғи терминологиялық аталым
409	естественно-историческое направление	табиғи-тарихи бағыт
410	естественно-научная дешифровка	табиғи-ғылыми шифр
411	естественно-научный термин	жаратылыстану термині
412	естественно-непринужденная речь	табиғи-ықтиярлы сөйлеу
413	естественный билингвизм	табиғи қостілділік
414	естественный порядок слов	табиғи сөз тәртібі
З		
415	замена символов	символдарды алмастыру
416	замененный термин	алмастырылған термин
417	заменители	алмастырылымдар
418	заменительная долгота	алмастырылымды созыңқылық
419	звуковая организация стиха	өлеңді дыбыстық ұйымдастыру
420	значение синтаксической конструкции	синтаксистік құралым мағынасы
421	зрительная память	көзжаттам
422	зрительное восприятие	көзтаным
423	зрительно-письменный перевод	көзшолым-жазбаша аударма

424	зрительно-устный перевод	көзшолым-ауызша аударма
425	зрительный навык	көзмашық
426	зрительный образ	көзбейне
И		
427	идейно-композиционное значение	идеялық-композициялық маңыз
428	иерархическая функция	сатылы қызмет
429	иерархичность терминологии	терминологияның сатылығы
430	Иерархия	сатылық
431	иерархия одушевленности	жандылық сатысы
432	иерархия текста	мәтін сатылығы
433	избыточная парадигма	астам парадигма
434	избыточное выражение значений	мағыналардың артығымен берілуі
435	избыточное чередование	астам алмасым
436	избыточность языка	тіл астамшылығы
437	изолированное употребление основы	негіздің оқшау қолданысы
438	изолирующий тип языков	тілдердің оқшаулау түрі
439	Изоляция	оқшаулау
440	иллативно-соединительное наречие	иллативті-қосынды үстеу
441	именное управление	есімді басқару
442	именной аккредитив	есімді аккредитив
443	именной структурный образец	құрылым есімді үлгі
444	именная синтагма	есім синтагма
445	именных состояний категория	есім күй категориясы
446	именные формы етістік	етістіктің атаулық тұлғасы
447	именные члены предложения	есімдік сөйлем мүшелері
448	индивидуально-авторские метафоры	дербес-авторлық метафоралар

449	индивидуально-авторские неологизмы	дербес-авторлық неологизмдер
450	индивидуально-авторские эпитеты	дербес-авторлық эпитеттер
451	индивидуальные грамматические особенности	дербес грамматикалық ерекшеліктер
452	индивидуальные отклонения речи	сөйлеудің дербес ауытқулары
453	индивидуальный стиль речи	дербес сөйлеу стилі
454	инициальные аббревиатуры	басқы қысқарымдар
455	инициальный источник	инициалдық дереккөз
456	иностранное мышление поэта	ақынның басқа тілде ойлауы
457	иностранные слова	кірме сөздер
458	иностраннный текст	шеттілді мәтін
459	иностраннный термин	өзгетілді термин
460	иностраннный терминологический элемент	өзгетілді терминбөлшек
461	интеллектуальная творческая деятельность	зияткерлік шығармашылық қызмет
462	интеллектуальность писателя	жазушы зерделілігі
463	интеллектуальный роман	зияткерлік роман
464	интенсивное настоящее	интенсивті осы шақ
465	интенсивность звука	дыбыс қарқыны
466	интенсивность речи	сөйлеу үдемелілігі
467	интернационализация терминологии	терминологияны халықаралықтандыру
468	интернационалистский реализм	интернационалиста реализм
469	интернациональная идеограмма	халықаралық идеограмма
470	Интерпретация	интерпретация
471	интерпретация речи	сөз интерпретациясы
472	интерпретирование терминов	терминдерді түсіндіру
473	интерпретирующая лингвистика	интерпретациялаушы лингвистика

474	интонационно-синтаксический стих	интонация-синтаксистік өлең
475	интравербальный перевод	интравербалды аударма
476	интралингвальный перевод	интралингвалды аударма
477	инфинитивная конструкция	инфинитивті құралым
478	инфинитивное предложение	тұйық етістікті сөйлем

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҮКІМЕТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ
КОМИССИЯСЫ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМИССИЯ ПРИ
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

010000, Нұр-Сұлтан қаласы, Мәңгілік Ел даңғылы, 8-үй
Министрліктер үйі, 15-кіреберіс
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

010000, город Нур-Султан, проспект Мәңгілік Ел, дом 8
Дом министерств, подъезд 15
тел.: (8 7172) 74-01-35, 74-14-97

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясы отырысының
ШЕШІМІ

Нұр-Сұлтан қаласы

№ 3

2020 жылғы «09» қазан

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы күн тәртібіндегі мәселелерді қарастырып, мынадай шешімге келді:

1. Әскери іс саласының терминдері Комиссия мүшелерінің ұсыныстары мен ескертулері ескеріле отырып, бекітілсін.

2. Комиссияда мақұлданған терминдердің өңделген, бекітілген тізбесі көпшілікке кеңінен таныстыру үшін «Termincom.kz» сайтына және «Терминологиялық хабаршы» бюллетеніне жариялансын.

3. Осы шешімнің орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Тіл саясаты комитетіне жүктелсін.

Төраға

Хатшы

А. Райымқұлова

А. Мырзабекова

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының
2020 жылғы 09 қазандағы № 3 шешіміне
қосымша

ӘСКЕРИ САЛА ТЕРМИНДЕРІ

Р/с	орыс тілінде	қазақ тілінде
1.	наводчик	дәлдеуші
2.	наган	наган, алтыатар
3.	наездник	шабандоз
4.	нарушение режима границы	шекара режимін бұзу
5.	нарушители границы	шекара бұзушылар
6.	наряд караулов	қарауыл наряды
7.	начальная военная подготовка	бастапқы әскери даярлық
8.	начальник гарнизона	гарнизон бастығы
9.	начальник штаба	штаб бастығы
10.	невоеннообязанный	әскери міндетті емес
11.	незаконный въезд	заңсыз кіру
12.	нерушимость границы	шекараның мызғымастығы
13.	неукоснительное исполнение	мүлтіксіз орындау
О		
14.	обойма	оқсауыт
15.	оборонные объекты	қорғаныс объектілері
16.	обороняемая территория	қорғалатын аумақ
17.	обрез	шолақ мылтық
18.	общевойсковой штаб	жалпыәскерлік штаб
19.	огневое гнездо	атыс ұясы
20.	огневой рубеж	атыс шебі
21.	огнемёт	отшашар

22.	одиночная цель	жеке нысана
23.	орудийный огонь	қарудан оқ ату
24.	орудийный расчет	қару есептобы
25.	орудийный салют	қару отшашу
26.	оружейная мастерская	қару шеберханасы
27.	оружейный мастер	қару шебері
28.	оружейный склад	қару қоймасы
29.	осколок	жарықшақ
30.	осколок снаряда	снаряд жарықшағы
31.	осколочная граната	жарықшақты гранат
32.	осколочная мина	жарықшақты мина
33.	осколочно-фугасная граната	жарықшақты-фугасты гранат
34.	осмотр военной техники	әскери техниканы қарап-тексеру
35.	осмотр личного состава	жеке құрамды қарап-тексеру
36.	осмотр оружия	қаруды қарап-тексеру
37.	особый отдел	ерекше бөлім
38.	отклонение пули	оқтың ауытқуы
40.	отряд пограничников	шекарашылар жасағы
41.	офицер	офицер
42.	офицер связи	байланыс офицері
43.	офицерская разведка	офицерлік барлау
II		
44.	палуба	палуба
45.	парад	парад
46.	парад войск	әскерлер парады
47.	парашют	парашют
48.	парашютный десант	парашюттік десант
49.	патрон	патрон
50.	патрон боевой	атыс патроны
51.	патрон осветительный	жарық беретін патрон
52.	патрон трассирующий	жарқырағыш патрон

53.	патрон учебный	оқу-жаттығу патроны
54.	патронник	оқтама
55.	патрулирование	патрульдеу
56.	перегруппировка войск	әскерлерді қайта топтастыру
57.	передвижение войск	әскер қозғалысы
58.	передний край	алғы шеп
59.	передовая позиция	алдыңғы бекініс
60.	перехватчики	тосқауылшылар
61.	пехота	жаяу әскер
62.	пистолет-пулемет	тапанша-пулемет
63.	пилотаж	пилотаж
64.	пиратство	қарақшылық
65.	пистолет	тапанша
66.	план боя	ұрыс жоспары
67.	план войны	соғыс жоспары
68.	плац	плац
69.	плацдарм	плацдарм
70.	плен	тұтқын
71.	пневматическое ружье	пневматикалық мылтық
72.	повстанец	көтерілісші
73.	погон	погон
74.	пограничная застава	шекара заставасы
75.	пограничная комендатура	шекаралық комендатура
76.	пограничная операция	шекаралық операция
77.	пограничная полоса	шекара жолағы
78.	пограничная служба	шекара қызметі
79.	пограничная стража	шекара күзеті
80.	пограничник	шекарашы
81.	пограничное следопытство	шекаралық із кесу
82.	пограничное сражение	шекара шебіндегі шайқас
83.	пограничные войска	шекара әскерлері

84.	пограничные представители	шекара өкілдері
85.	пограничные уполномоченные	шекара уәкілдері
86.	пограничный знак	шекара белгісі
87.	пограничный инцидент	шекарадағы оқыс оқиға
88.	пограничный конвой	шекаралық айдауыл
89.	пограничный контроль	шекаралық бақылау
90.	пограничный конфликт	шекарадағы жанжал
91.	пограничный наряд	шекара наряды
92.	пограничный округ	шекаралық округ
93.	пограничный отряд	шекара отряды
94.	пограничный поиск	шекаралық іздестіру
95.	пограничный шлагбаум	шекаралық шлагбаум
96.	подводная лодка	сүңгуір қайық
97.	подполковник	подполковник
98.	полевая война	далалық соғыс
99.	полевой штаб	далалық штаб
101.	полигон	полигон
102.	полигон винтовочный	мылтық ату полигоны
103.	полигон морской	теңіз полигоны
104.	полигонные испытания	полигондық сынақтар
105.	полковая мастерская	полк шеберханасы
106.	полковник	полковник
107.	полковой резерв	полк резерві
108.	полоса наблюдения	бақылау жолағы
109.	полоса наступления	шабуыл жолағы
110.	полоса обороны	қорғаныс жолағы
111.	полоса обстрела	оқ ату жолағы
112.	полоса отступления	шегініс жолағы
113.	полоса препятствий	кедергілер жолағы
114.	полоса прикрытия	бүркемелеу жолағы
115.	полоса разведки	барлау жолағы

116.	помповое ружье	помпалы мылтық
117.	понтонная переправа	понтон өткел
118.	понтонный мост	понтон көпір
119.	понтонный парк	понтон паркі
120.	постоянный надзор	тұрақты қадағалау
121.	постоянный прицел	тұрақты нысана
122.	походная застава	жорық заставасы
123.	походный строй	жорықтық сап
124.	правила стрельбы	оқ ату қағидалары
125.	прапорщик	прапорщик
126.	предохранитель	сақтандырғыш
127.	предохранительная задвижка	сақтандырғыш ысырма
128.	предохранительная защелка	сақтандырғыш ілгек
129.	приклад	дүмбі
130.	пристань	айлақ; кемежай
131.	прицеп	тіркеме
132.	противотанковая оборона	танкіге қарсы қорғаныс
133.	противотанковое препятствие	танкіге қарсы кедергі
134.	противотанковые средства	танкіге қарсы құралдар
135.	противотанковый ров	танкіге қарсы ор
Р		
136.	радиоэлектронная бомба	радийэлектронды бомба
137.	радиоэлектронная защита	радийэлектронды қорғаныс
138.	радиоэлектронная маскировка	радийэлектронды бүркеме
139.	радиоэлектронное средство	радийэлектронды құрал
140.	радиоэлектронное устройство	радийэлектронды құрылғы
141.	радиоэлектронный комплекс	радийэлектронды кешен
142.	радиус действия	әрекет ету радиусы
143.	радиус поражения	жою радиусы
144.	разборка оружия	қаруды бөлшектеу

145.	разбраковка	жарамсыз деп тану
146.	разбронирование	бронсыздандыру
147.	разведка конная	атты барлау
148.	разведка местности	жергілікті жерді барлау
149.	разведчик	барлаушы
150.	разведывательная авиация	барлау авиациясы
151.	разведывательная группа	барлау тобы
152.	разведывательная информация	барлау ақпараты
153.	разведывательно-огневой комплекс	барлау-оқ ату кешені
154.	разведывательные данные	барлау деректері
155.	разведывательные сведения	барлау мәліметтері
156.	разведывательный отряд	барлау отряды
157.	развод караула	қарауылды ауыстыру
158.	разгром	талқандау
159.	разминирование	минасыздандыру
160.	разоружение	қарусыздану
161.	разрывной заряд	жарғыш заряд
162.	разряжать оружие	қарудың оғын алу
163.	район обороны	қорғаныс ауданы
164.	ракетное оружие	зымырандық қару
165.	ракетные самолеты	зымыран ұшақтары
166.	ракетный комплекс	зымыран кешені
167.	ракетный снаряд	зымыран снаряды
168.	реактивное вооружение	реактивті қару-жарақ
169.	реактивные самолеты	реактивті ұшақтар
170.	револьвер	револьвер
171.	региональное командование	өңірлік қолбасшылық
172.	режим огня	атыс режимі
173.	режим полета	ұшу режимі
174.	резервная армия	резервтегі армия

175.	резервные войска	резервтегі әскерлер
176.	рейд	рейд
177.	рота	рота
178.	ротация	ротация
179.	рубеж атаки	шабуыл шебі
180.	рубеж огня	атыс шебі
181.	рубеж регулирования	реттеу шебі
182.	рубеж уничтожения	жою шебі
183.	ружье	мылтық
184.	румб	румб
185.	ручная граната	қол гранаты
186.	ручной пулемет	қол пулеметі
187.	рядовой	қатардағы жауынгер
С		
188.	салют	салют
189.	салют ружейный	қару салюті
190.	самолет-мишень	нысана-ұшақ
191.	самолет-носитель	тасымалдағыш-ұшақ
192.	самозарядное орудие	өздігінен оқталатын қару
193.	самоликвидатор	өзін-өзі жойғыш
194.	самооборона	өзін-өзі қорғау
195.	самоходное орудие	өздігінен жүретін қару
196.	сапер	сапер
197.	саперная рота	саперлер ротасы
198.	саперный батальон	саперлер батальоны
199.	сборка оружия	қаруды жинақтау
200.	связной	байланысшы
201.	сержант	сержант
202.	сержантский состав	сержаттар құрамы
203.	сигнальная ракета	сигналдық зымыран
204.	сигнальное оружие	сигналдық қару

205.	система обороны	қорғаныс жүйесі
206.	система огня	атыс жүйесі
207.	система оружия	қару жүйесі
208.	скорострельность артиллерии	артиллерияның ату жылдамдығы
209.	скорострельность оружия	қарудың ату жылдамдығы
210.	скорость пули	оқтың жылдамдығы
211.	служба военных сообщений	әскери қатынас қызметі
212.	служба гражданской обороны	азаматтық қорғаныс қызметі
213.	служба по контракту	келісімшарт бойынша қызмет
214.	смена войск	әскерлерді ауыстыру
215.	смена караула	қарауылды ауыстыру
216.	смена позывных	шақыру белгілерін ауыстыру
217.	спаренная установка	қосарланған қондырғы
218.	спаренный пулемет	қосарланған пулемет
219.	спасательный плот	құтқару салы
220.	специальная подготовка	арнаулы даярлық
221.	специальная разведка	арнаулы барлау
222.	специальное задание	арнаулы тапсырма
223.	специальные войска	арнаулы әскерлер
224.	специальные звания	арнаулы атақтар
225.	сплавная мина	қалқыма мина
226.	средства разминирования	минасыздандыру құралдары
227.	средства минирования	миналау құралдары
228.	старший лейтенант	аға лейтенант
229.	старший летной смены	ұшқыштар ауысымының жетекшісі
230.	старший сержант	аға сержант
231.	старшина	старшина
232.	степень боевой готовности	жауынгерлік әзірлік дәрежесі
233.	сторож	күзетші
234.	сторожевая застава	күзет заставасы
235.	сторожевая цепь	күзет тізбегі

236.	сторожевое судно	күзет кемесі
237.	сторожевой пост	күзет бекеті
238.	сторожевой резерв	күзет резерві
239.	стрелковые боеприпасы	ату оқ-дәрілері
240.	стрелковый корпус	атқыштар корпусы
241.	стрелковый тир	ату тирі
242.	стрелок	атқыш
243.	стрельба прицельная	көздеп ату
244.	стрельба прямой наводкой	тура көздеп ату
245.	стрельба ружейная	қарумен ату
246.	стрельбище	атыс алаңы
247.	строевой устав	саптық жарғы
248.	суд военно-полевой	әскери-далалық сот
249.	суд присяжных заседателей	алқабилер соты
Т		
250.	табельное имущество	табельдік мүлік
251.	табельное оружие	табельдік қару
252.	таблица позывных	шақыру белгілері кестесі
253.	таблица стрельбы	ату кестесі
254.	тактическая единица	тактикалық бірлік
255.	тактическая задача	тактикалық міндет
256.	тактическая плотность	тактикалық тығыздық
257.	тактическая подготовка	тактикалық даярлық
258.	тактическая разведка	тактикалық барлау
259.	тактическое занятие	тактикалық сабақ
260.	тактическое учение	тактикалық оқу-жаттығу
261.	танковая плотность	танк жиілігі
262.	танковая разведка	танкімен барлау
263.	танковая техника	танк техникасы
264.	танковое вооружение	танк қару-жарағы
265.	танковые войска	танк әскерлері

266.	танковый десант	танк десанты
267.	танковый корпус	танк корпусы
268.	танкодром	танкодром
269.	темп атаки	шабуыл қарқыны
270.	темп наступления	шабуылдау қарқыны
271.	темп стрельбы	ату қарқыны
272.	теория стрельбы	ату теориясы
273.	термоядерное оружие	термоядролық қару
274.	термоядерный заряд	термоядролық заряд
275.	территориальная оборона	аумақтық қорғаныс
276.	территориальная целостность	аумақтық тұтастық
277.	техническая задача	техникалық міндет
278.	техническая подготовка	техникалық даярлық
279.	техническая разведка	техникалық барлау
280.	техническая совместимость	техникалық үйлесімділік
281.	техническая структура	техникалық құрылым
282.	техническое вооружение	техникалық қару-жарақ
283.	техническое обеспечение	техникалық қамтамасыз ету
284.	топографическая карта	топографиялық карта
285.	топографическая разведка	топографиялық барлау
286.	топографическая служба	топографиялық қызмет
287.	топография военная	әскери топография
288.	торпеда	торпеда
289.	торпедирование	торпедамен ату
290.	торпедный катер	торпедалы катер
291.	торпедоносец	торпеда тасығыш
292.	торпедоносная авиация	торпеда тасығыш авиация
293.	точка наводки	дәлеу нүктесі
294.	точка огневая	атыс нүктесі
295.	точка прицеливания	көздеу нүктесі
296.	траектория крутая	тік траектория

297.	траектория низкая	төмен траектория
298.	траектория полета	ұшу траекториясы
299.	трал танковый	танк тралы
300.	тральщик	тралшы
301.	транспортёр	транспортёр
302.	тубус	тубус
303.	тужурка	күртеше
304.	тыловая база	тыл базасы
305.	тыловая зона	тыл аймағы
306.	тыловая позиция	тыл бекінісі
307.	тыловая разведка	тылдық барлау
308.	тыловая служба	тылдық қызмет
309.	тыловое обеспечение	тылдық қамтамасыз ету
310.	тыловой госпиталь	тыл госпиталы
311.	тыловой район	тыл ауданы
312.	тяжелая артиллерия	ауыр артиллерия

Сарқыт Әлісжан
Назарбаев Университеті
Әлеуметтік және гуманитарлық
мектебінің қауымдастырылған профессоры

ҒЫЛЫМ ТІЛІН ДАМЫТУДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ТӨЛ ТЕРМИНДЕРДІҢ АРА САЛМАҒЫ

Тіл қарым-қатынас құралы екендігі баршамызға белгілі. Ғылым саласында тіл ғылыми қатынас үшін қызмет етеді. Тілдің ғылыми қарым-қатынас үшін негізгі үш қызметін баса көрсеткен жөн. Олар: 1) когнитивтік (ойлау); 2) аккумулятивтік (білімнің шоғырлануы); 3) коммуникативтік (мамандардың өзара қарым-қатынасы).

Терминологиялық лексика құрамындағы халықаралық және төл сипат ғылым саласындағы тілдің осы қызметтерімен байланыстыра қаралғаны жөн. Осылай теориялық негіздей отырып, оны мамандардың тәжірибесімен тікелей байланыстыру қазақша ғылым тілінің дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Сонымен бірге мамандар тарапынан терминге деген терең түсінікті де қалыптастыра алады.

Біз аталған үш қызметтің біріншісіне ғана тоқталғанды жөн көреміз.

Когнитивтік немесе танымдық қызмет бойынша терминнің қазақша қалыптасуы аса маңызды болып саналады. Ғылымның өзі – таным, қоршаған ортаны, заттар мен құбылыстарды ғылыми тұрғыдан тану деп түсінсек, оны құрайтын ұғымдардың ана тілінде қалыптасуы төл түсінікке негізделген ғылыми сананы бекітеді. Осы орайда мамандар тарапынан талпыныстар да жоқ емес. Әр сала бойынша ұсынылып жатқан төл атаулар соның мысалы.

Қазақ математигі *Асқар Жұмаділдаев* 4-дәрежелі тепе-теңдік *төрткен алгебрасын*, ал содан туындайтын *төртқара* – туынды алгебрасын қалыптастырды. Алгебраның аталған түрлері мамандар арасында кеңінен танымал

(Қараңыз: <https://www.youtube.com/watch?v=dAWDoLxGedU>).

Терминком тарапынан бекітілген азын-аулақ *қантал*, *алаңсырт*, *кермесеріппе* (спорт саласы), *сантал* (әскери) тәрізді терминдерді атауға болады.

Дегенмен мамандар арасында термин тудыру бойынша осыдан оншақты жылдар бұрынғы белсенділік қазір азайған.

Немесе мамандардың термин шығармашылдығы жеткілікті на-

сихатталмайды. Көп мамандар қазақша нұсқасынан гөрі кірме нұсқасын қабылдай салуға бейім. Бұл нені байқатады? Ең әуелі, ғылым саласындағы қазақ тілі қолданысының әлі төмендігін көрсетеді. Сонымен бірге әр сала мамандарының қазақша терминдерге деген сенімсіз көзқарасын айғақтайды. Егер ахуал осылай жалғасып кете берсе, қазақ тілінің ғылыми қатынастағы тежелісі үдей түсетіні сөзсіз. Ал бұның тіл болашағына кері әсерін тигізетіні бәрімізге аян.

Осындай бұлыңғыр болашақты болдырмас үшін біз ең алдымен мамандардың терминдерге деген көзқарасын түбегейлі өзгерту керекпіз. Бұл міндетті орындау жоғары оқу орындарынан бастау алуы тиіс деп санаймыз. Мамандар төл терминдердің терминологиялық лексика жүйесіндегі ара салмағын, тіл болашағы үшін артықшылық тұстарын терең сезіне білгені жөн. Термин шығармашылдық қазіргі күнмен емес, болашақпен санаса жүргізілу керек. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған алаштықтардың еңбегінде осы идея болған. Сонда ғана ана тіліндегі ғылым дамиды, кейінгі ұрпақтың ғылыми санасы қазақша қалыптасады.

Әрине, жалпы ғылымның өзі адамзаттық сипатта, ол белгілі бір ұлтқа байланып қалмайды. Алайда мазмұны адамзаттық болғанымен, берілу жолдары, жеткізілу жолдары ұлттық екендігін әр маман есте ұстағаны жөн. Сонда ғана қазақтілді ғылым жасай алатындығымыз сөзсіз. Тілдің ғылыми саладағы танымдық қызметі осыдан бастау алады.

Қазақша атаулар өздерінің орысша нұсқасына қарағанда механикалық түрде қолданыла салмайды. Мысалы, біз *«процесс»* сөзін автоматты түрде қолданамыз, ал оны *үдеріс* деп қазақша атасақ, сөйлеушінің сансында сол сөздің мағынасына байланысты түсінік қалыптасады. Қоғамдық ғылымдарда әлі күнге жарыспалы қолданылып жүрген *«интерпретация»* атауы кездеседі. Көп мамандар, әсіресе тіл білімі мамандары сол күйінде пайдаланады: *сөз интерпретациясы*. «Интерпретация»-ның «талдау», «түсіндіру» деген мағыналарын негізге алып, *түсіндіру (сөзді түсіндіру)* сөзін балама ретінде қолдану да кездеседі. *Дәрумен – витамин* нұсқалары да осындай күйде. Мұндай жарыспалы терминдерге көп мысалдар келтіруге болады, олардың қазақша нұсқаларына деген мамандар күдігі әлі сейілмей отыр. Кезінде құрылыс саласы бойынша бастау алған терминжасамдағы бір дыбысын өзгерту арқылы мағынаны саралап қолдану, мысалы, *ғимарат, имарат, үймерет* қазір кенжелеп қалды.

Termincom.kz сайтында жарық көрген Астрономия және физика саласының алғашқы 100 сөздің орысша нұсқасынан еш айырмашылығы

жоқ, бірдей. Тек *шаңөлшегіш, жарық күші, жарыққа төзімділік, сигма-байланыс, сигма-байланыс* тәрізді сөздер болмаса.

Бұл жағдай басқа салаға да тән. Медициналық сөздіктің «А» әріпінде 720 термин келтірілсе, соның төртеуі ғана қазақ тілінде берілген [1].

Мұндай даяр ғылым бойкүйездікке үйретеді. Ұлттық танымға сүйенген қабылдау ондай ғылымда болмайды. Өйткені тілдің ғылыми аяда коммуникативтік бағытталуы жоқ, ұлттық түсінік арқылы ғылыми мазмұнды беру іс-әрекеті қалыптаспаған.

Осы орайда белгілі ғалым Н.Уәлидің мына пікірі ерекше: *«Қазақ тілі қоғамның «ғылыми санасын» көтеретін тілдік құрал болуға тиіс, өйткені ғылым-білім қоғамдық сананы көтеретін, ұлтты интеллектуалдық жақтан жетілдіретін ерекше құбылыс. Соның нәтижесінде ғылымда үлкенді-кішілі жаңалықтар ашылып жатады.*

Сондай-ақ ғылым тек материалдық байлықты арттырудың көзі емес, ғылым – ең алдымен рухани байлықтың көзі. Ал рух дегеніміз В.Гумбольдтің айтуынша, тіл арқылы өмір сүреді. Халықты өзінің ана тілінен, яғни ғылыми сананы қалыптастыратын рухынан айыру қоғамның рухани дүниесін күйзеліске ұшыратуы мүмкін.

Ғалымдар ана тілінде жазбаса, олардың жұмыс тілі қазақ тілінде болмаса, ол өзге ұлттың, өзге мәдениеттің жоғын түгендейтін *«бейұлтты тұлға»* болады. Бейұлтты тұлғада *«Отаным», «Қазақстаным»* деген ұғым мен патриоттық сезімнің болуы екіталай, олардың түсінігінде *«ғылым әрқашанда интернационалдық сипатта болады»* деген біржақты ой басым болады. Сондай-ақ ана тілінен қол үзген тілдік тұлғалар мұндай жағдайда өзге мәдени кеңістіктің өкіліне айналады. Әдетте ғылыми сана ғылыми білімдер жүйесі, ұғым, концептілік бірліктер арқылы бекиді. Ал қоғамдық сананың ғылыми түрі тілдік тұлғада өз ана тілінде орнықпаса, ондай индивидтің санасы тұрмыстық деңгейде қалып қоймақ» [2, 35-36 бб].

Терминдік атаулардың қазақша нұсқасына ынтығудың себептері дәл осы танымдық қызметпен тікелей байланысты. Ол терминнің табиғатын жете тану үшін, терминнің таным нәтижесі екендігін айқындау үшін қажет.

Төл термин біздің мамандардың ғылымдағы (белгілі бір саладағы) іс-әрекеті мен ойының көпірі іспеттес қызмет атқарады. Ғылыми ой мен оны тіл арқылы жеткізудің сабақтастығын көрсетеді. Дәл балама іздеу, сөздің мағынасына үңілу, анықтама беру тәрізді ізденіске, тәжірибеге негізделген қазақ тілінде сөйлейтін мамандардың түйсігі мен танымының кепілі бола алады. Осы орайда мамандардың тіл мен

ұғымның арасындағы бір-бірімен ұласатын берік негізді іздеу тәжірибесі қалыптасады, ғылыми сана сөйлеушілерде ана тілінде орнығады. Сала терминологиясы құрамындағы әрбір атаудың өзіндік түсіндірмесі – сол сала бойынша жинақталған когнитивтік білімді көрсетеді.

Қазақ тіліндегі терминдер жаттанды орысша терминдерге қарағанда еркін сипатқа ие, оларға жаттанды ойлау моделі емес, еркін тыныс, өзгешелік тән. Сонымен бірге қазақша терминдер перспективаға негізделеді.

Демек, медицина бойынша айтылған «Қазақ дәрігерлері бір-бірімен қазақша тілдесуі үшін қазақи-кәсіби лексика орнығуы қажет» [3] деген пікірдің маңыздылығы барлық сала үшін ортақ.

Бұл термин атаулыны жаппай қазақшалау керек дегенді білдірмейді, ұлт тілінде ғылым жасаймыз десек, қазақ сөздерінің терминдік сапада жұмсалы мүмкіндігін кеңейту дегенді білдіреді.

Рас, көп мамандар халықаралық терминдердің артықшылығы ретінде ғылыми қауымдастық арасындағы түсініктілігін, оңай қолданысын назарға алады. Ілгеріде келтіргендей, оларды біз автоматты түрде қолдана отырып, тура сол ұғымға сайма-сай бола алатын төл тілдік бірліктерімізді ұмытамыз. Халықаралық терминдердің өткіншілігін елемейміз. Ең өкініштісі сол, осыдан барып мамандар арасында төл терминдердің белгілі бір ғылыми саладағы рөлін жоққа шығару әлі күнге сақталып отыр.

Біз жоғарыда қазақ сөзінің терминдік дәрежеде қолдануының танымдық жақтары туралы айттық. Қазақ сөзінің ғылыми мазмұнда қолданудың артықшылығы да осында: қабылдау ұлттық таным арқылы жүзеге асады, ғылыми сана қазақша қалыптасады. Біздің мамандарымыз осыны түсіне білсе дейміз.

Терминологиялық лексикадағы халықаралық және төл терминдердің ара салмағын мына кестеден көруге болады:

№	Халықаралық терминдер	Төл терминдер
1	ғылыми қауымдастық арасындағы қарым-қатынасқа қолайлы	қабылдау ұлттық танымға сүйенеді, ғылыми сана қазақша қалыптасады
2	көп ұлтқа түсінікті	ұлттың түсінігіне сай; терминнің түсініктілік дәрежесі жоғары
3	қазіргі жаһандану үдерісіне сай	ұлттық мүдде басты орында болады

4	мамандарға қолайлы	ғылымды ана тілінде дамытады
5	өткінші қажеттілік басым	жас ұрпақ ана тілінде ғылыми ұғымдарды үйеренді
6	белгілі бір тілге бейімдеп қабылдауға болатын артықшылығы бар	сөздік қор кеңейеді
7	халықаралық деген атау тек еуропалық тілдерге байланысты қолданылмайды	тілдің беделін арттырады
8	-	тіл тазалығын сақтайды
9	-	көне сөздерді пайдалану мүмкіндігі мол

Қорыта келгенде, тілдің жұмсалыу өрісін ғылыми аяда кеңейту, сөздік қорымыздың терминдік сапада қолданылу мүмкіншіліктерін арттыру тікелей өзімізге, біздің мамандарға байланысты. Сол арқылы біз қазақ тіліндегі ғылыми кеңістікті қамтамасыз етеміз. Төл ұғымдардың пайда болуы соған мүмкіндік береді. Жас ұрпақты ана тілінде ғылым-білім нәрімен баулуға ат салысамыз. Ана тілінің ғұмырын ғылыми ортада баянды етуге жол ашар едік дегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов Ж. Медицина терминдерін қазақшалауға болады // termincom.kz
2. Уәли Н. Мемлекеттік тілдің бүгінгі таңдағы әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері // Тіл және қоғам. 2011, №1 (25).
3. Ахметов М. Медициналық терминдер мәселесі // termincom.kz

Мұхамбедия Ахметов

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының мүшесі,
медицина ғылымдарының кандидаты

МЕДИЦИНА ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Терминология тарихында әлемнің түрлі елдеріндегі ғалымдар мен дәрігерлердің адам организмін, оның функциялары мен құрылымын, аурулардың туындау себептерін танып білудегі, емдеу жолдарын табудағы еңбектері мен ізденістері жатыр. Медициналық арнайы лексиканың дамуына дәрігерлердің дүниежүзілік тәжірибесі күшті әсер еткен. Онда ғажап жаңалықтар да, қате тұжырымдар да көрініс тапқан. Басқа саланың терминологиясымен салыстырғанда медициналық және биологиялық терминологияның басым бөлігі халықаралық терминдерден тұрады. Оған себеп ежелгі заманның грек тілі мен латын тілі медициналық терминологияға толықтай ықпал етті.

Ежелгі дәуірдің 100-ден аса медициналық шығармалары «**Гиппократ жинағы**» деп аталатын жинаққа енген (б.э.д. 460-377 ж.ж.). Оған тек Гиппократтың ғана емес, оның шәкірттерінің және ежелгі грек медицинасының басқа бағытын ұстанған дәрігерлердің де еңбектері кірген. Еуропалық медицина және медициналық терминология тарихы осы «Гиппократ жинағынан» бастау алады.

Бұл еңбектегі барлық заттар мен құбылыстар грек сөздерімен берілген. Гиппократ пен оның ізбасарлары халық емшілері арасында ұрпақтан ұрпаққа тараған медициналық лексиканы қолданды. Аталған жинақта қазіргі термин ұғымына сәйкес келетін және тек дәрігерлер қолданатын арнайы терминдер салыстырмалы түрде аз. Жинақтың негізгі тілдік байлығы – аурулардың және симптомдардың атаулары, ал анатомиялық лексика аз берілген.

Тілдің латындану кезеңінде ғылыми медицинаға атаулардың көбі осы жинақтан алынды, мысалы: *акромион, апофиз, герпес, кома, нефрит, холера, эпидемия*.

Медициналық-биологиялық лексикаға грек философы, ғалым **Аристотель** үлкен үлес қосты. Оның шығармаларында *алопеция, аорта, глаукома, лейкома, трахея, фаланга* атаулары кездеседі. Аристотель медициналық лексикада қолданылып жүрген кейбір сөздердің арнаулы

мағыналарын нақтылап жазды, мысалы *meninx, meningos* (қабық) сөзінің мағынасын «миқабық» деп нақтылай түсті.

Одан кейінгі кезеңде Александриялық медициналық мектептің көрнекті дәрігерлері **Герофил мен Эразистрат** медициналық, әсіресе анатомиялық терминологияда ерекше із қалдырған. Александриялық ғалымдар неологизмдерді батыл енгізе бастады. мысалы *простата, диастола, систола* (Герофил), *паренхима, булимия, анастомоз* (Эразистрат). Александриялықтар медицина тілін реттеуге, нормалауға көп үлес қосты.

Медицина тілінің латындану кезеңінде латын тілінде жоқ ұғымдар грек тілінен алынып, ассимиляцияға ұшырады. Кірме сөздер тез сіңісіп кететін, себеп – Римдегі дәрігерлердің басым бөлігі гректер болатын.

Римнің көрнекті дәрігері **Клавдий Гален** (129 – 201 немесе 130-200) Гиппократтың шығармаларына комментарий жазып сөздік құрастырды. Ол жаңа атауларды енгізді, көнерген сөздердің мағыналарын анықтады, Гиппократтың ұмыт болған ұғымдарын жаңғыртты. Гален әрбір арнайы сөз тек бір мағынада қолданылуы керек деп есептеді. Гален *sternon* – төссүйек, төс атауының бір мағынада қолданылуына қол жеткізді. Галеннің бұл тәсілі ғылымда терминге, оның ішінде медициналық терминге қойылатын талаптың түп негізі саналады. Ол мына терминдердің авторы: *thalamos – thalamus* (мидың көру төмпесі), *phleps azygos* – латын, *vena azygos* (сыңар вена), *peristaltikē kinēsis* – перистальтика және т.б.

Феодализм дәуірінде медицинаның ең биік шыңы – шығыстағы арабтардың, оның ішінде Иран мен Орта Азияның медицинасы. Арабтілді медицинаның тарихи құндылығы – ежелгі медицинаның бай мұрасын сақтауында.

IX–X ғасырларда грек тілінен араб тіліне Гиппократ пен Галеннің барлық еңбектері аударылды. Осының негізінде араб тілді медициналық әдебиет қалыптаса бастады. Алғашында грек шығармалары компилятивті түрде өңделді, бірақ бірте бірте араб дәрігерлері өздерінің көрнекті шығармаларын шығара бастады. **Абу Бакра Разидың** (865–925), әсіресе **Али Ибн-Синаның (Авиценна)** (980 – 1037) еңбектерін атауға болады. Олардың еңбектерінде арабтың медициналық терминологиясы бекіді.

Еуропалық медицина тілі сол кезеңде қарама қайшылықтарға толы алуан түрлі болды. Грек тілін жекелеген адамдар ғана білді, латын тілі сапалы трансформацияға түсті. Латын тілінде екі әлеуметтік диалект болды: біріншісі әдеби диалект, қоғамның жоғары табы қолданатын классикалық латын; екіншісі ауызекі тіл, халықтың тілі, «деревнялық» латын.

VIII–IX ғасырларда ауызекі латын тілі өлі тілге айналды. Бірақ өлі латын тілі жүздеген жылдар бойы Еуропаның ғалымдарына түсінікті кітаби, жазба тіл болды.

Батыс Еуропа дәрігерлері грек мұраларын арабтардың грекшеден аударған латын аудармаларынан ғана оқи алды. XII ғасырда Герард Кремонский (1114–1187) араб тілінен латын тіліне 70 тен аса шығарманы аударды, ол **Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылым канонын»** бірінші аударған адам. Латын тіліне аударылған «Дәрігерлік ғылым каноны» Еуропа медицинасында XVII ғасырға дейін оқытылды. Бір тілден бір тілге аудару кезінде терминология біраз өзгеріске ұшырады.

Ғасырлар бойы араб тілі басым болды, латын тіліне орта ғасырларда жүздеген араб сөздері кірікті, алайда араб медицинасы қазіргі медициналық терминологияда айтарлықтай із қалдырған жоқ. Бірен саран арабизмдер ғана сақталды, мысалы: *калий* және *алкалоид*, арабтың al qali (өсімдік күлі), сөзінен латынның alkali (сілті); *алкоголь* – арабтың al kohl (сүрменің майда ұнтағы) сөзінен; *эликсир*, арабтың – al-iksir (философия тасы); т.т.с.с.

Анатомиялық латын номенклатурасында араб тілінен бір ғана сөз қалған *nucha*, қазір *мойынның артқы жағы*, *желке* мағынасында қолданылады. Ол Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылым Канонынан» алынған, онда мағынасы «жұлын» деген мағынаны берген. Ал желкені басқаша атаған болатын. Аудармашылар араб тілінен аударған кезде көп сөздерді қате аударды. Мысалы, араб тіліндегі түпнұсқада al kifal (сыртқы) дегенді, аудармашы гректің *kerphalē* (бас) сөзі деп түсінген.

Кейбір ұғымдарды аудармашылар арабтың метафоралық тіркестерінен аударған, мысалы *dura mater* және *pia mater*. Латынның *mater* сөзі «ана» деген мәнде, осы тіркестің нақты мағынасы – мидың анасы, яғни қабық «ана – мидың қорғаушысы». Және де *pia* «нәзік, мейірбан» дегенді білдіреді, «ана» сөзімен жақсы тіркеседі. Гректерде *миқабық* – *mēninx sklēra* немесе *mēninx rascheia* (мидың қатты және жұмсақ қабығы) және *mēninx leptē* (жұқа, нәзік қабық) деп аталды. Арабтар бұл ұғымдарды метафорамен берді, ал аудармашы латыншаға сол күйінде аударды.

Қайта өрлеу кезеңінде (XV–XVI ғасырлар) еуропалық ғалымдар классикалық грек тіліндегі медицинаны зерттеуге кірісті. Медициналық терминологияның тілдік бірлігі үшін, синонимдер санын азайту, түсініксіз сөздерден тазарту күресі басталды. Жаңа латын – Қайта өрлеу дәуірінің латыны қалыптасты, ол Еуропа аймағындағы халықаралық ғылыми тіл бола бастады. Латын тілін жаңартуға анатомдар көп үлес

қосты, себебі XVI ғасыр анатомиялық жаңалықтар ғасыры болды, анатомиялық терминологияда кемшіліктер көп болатын. Сол кездің анатомдарына филолог болуға тура келді.

Латын тіліндегі анатомиялық терминологияға көп үлес қосқан Андреас Везалий (1514–1564) – қазіргі анатомияның негізін қалаушы. Цельс енгізген атауларды негізге ала отырып, анатомиялық терминологияға біркелкілік сипат берді.

Везалий енгізген терминдерден қазіргі анатомияда сақталғандары: atlas – атлант, crista galli – әтеш айдары, incus – төс (сүйек төс), os ilium – мықынсүйек, scapula – жауырын. Везалийдің шәкірттері енгізген терминдер де сақталған, мысалы Фаллопий (1523–1562) – tuba uterina – жатыр түтігі, labyrinthus – ішкі құлақ иірімі; Р. Коломбо (1516–1559) – pelvis – жамбас.

Қайта өрлеу дәуірінің анатомдары анатомиялық терминдер сөздігін дамытуға орасан зор үлес қосты. XVIII ғасырдың соңында анатомиялық атаулар 30 000-нан асты, ал ежелгі гректерден мұраға қалғаны 700-ге жуық еді.

XVII ғасырдағы ғылыми революция медицина ғылымының дамуына да қызу прогресс әкелді. Жаңа ғылыми пәндер мен іргелі ғылыми бағыттар пайда болды, көптеген жаңа терминдер жасалды. Қайта өрлеу дәуірінің аяғында медицина тілі ұлттық тірі тілдердің сұранысына бейімделе бастады.

Мысалы, француз хирургі Амбруаз Паре (1510–1590), дәстүрді бұзып, өз шығармаларын французша ауызекі сөйлеу тілінде жазды. Алайда XVIII ғасырда латын тілі биология мен медицинаның халықаралық тілі болды, ол тілде ғылыми еңбектер жазылып, ғылыми пікірталастар өткізілді, оқу орындарында оқытылды. XIX ғасырдың ортасына таман жағдай күрт өзгерді. Латын тілі ұлттық тілдерге орын беріп, жазбаша және ауызша ғылыми қарым-қатынас құралы болады. Оның тек номинативтік функциясы қалады. Атап айтқанда, медициналық биологиялық классификацияда (анатомия, гистология, ботаника, зоология және т.б.) зерттелетін объектіні атау функциясы қалады.

Еуропа елдерінде және америка өңірінде медицинаға жаңадан енгізілген терминдерді жасауда грек және латын тілдері негізгі дереккөз болды. Классикалық тілдердегі сөздіктерден алынған сөздермен қатар түрлі елдердің ғалымдары ойлап тапқан неоклассицизмдер пайда болды. Неоклассицизмдер латынша немесе әртүрлі ұлт тілдерінің формасында қолданылды. Грек латын этимологиясының арқасында мұндай термин-

дер түрлі ұлттардың тілдеріне олардың фонетикалық морфологиялық жүйесіне сәйкес оңай кірікті, осылайша халықаралық атауларға, интернационализмдерге айналды.

XX ғасырда орыстың медициналық лексикасын халықаралық терминдер белсенді түрде толықтыра түсті. Олардың басым бөлігін классицизмдер мен неоклассицизмдер құрады, мысалы: *аборт, альвеола, амбулатория, бацилла, вакцина, галлюцинация, дентин, иммунизация, иммунитет, инфаркт, инфекция, каверна, карбункул, лимфа, перкуссия, пульпа, рефлекс, экссудат* және т.б..

Сонымен қатар Орыс дәрігерлерінің ішінде жаңа сөздердің, кірме сөздердің қолданылуына қарсы болған пуристер де болды. Олар орыстың көне сөздеріне арнаулы медициналық мағына берді. Осындай көзқарасты ұстанғандардың бірі – мамандығы дәрігер В.И. Даль (1801—1872) — ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігін жасаған адам. Алайда олар ұсынған көне орыс сөздері медицина терминологиясында тұрақтаған жоқ.

Медициналық терминологияны бір жүйеге келтіруде мағыналық жағынан ұқсас синонимдерге байланысты екі міндетті шешу керек. Біріншіден, аталған терминдер синоним бола ма, түрлі мағына беріп тұрған жоқпа? Осыны анықтау қажет. Мұны шешуге ғылыми анықтамасы немесе нақты сипаттамасы көмектеседі. Екіншіден, синонимдердің ішінен ең нақтысын және дұрысын таңдау қажет. Терминді дәл таңдау үшін білікті ғалымдар ұжымының талқылауынан өткені жөн.

Медициналық терминологияны нормаға келтіру және жүйелеу қажет, бұл жұмысқа медициналық бейіндегі түрлі мамандармен қатар филологтар да белсене қатысуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Энциклопедический словарь медицинских терминов. Пол ред. Б.В.Петровского.М. Советская энциклопедия, 1982.
2. Шайдаров М., Ахметов М. Анықтамалық сөздік. Латынша-орысша-қазақша. Астана, 2015.
3. Шайдаров М., Ахметов М. Латынша медициналық терминдердің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2017.

Әсия Смықова

*Қарағанды облысының тілдерді дамыту
жөніндегі басқармасы жанындағы
Ресурстық тіл орталығының әдіскері*

СӨЗДІКТЕРДІҢ ЖАСАЛУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Әр елден келіп жатқан жаңа сөздер біздің тілге салмақ салып жатқаны рас. Әр ұлт өз тілінің табиғи қалпын сақтағысы келгенмен, бүгінгі техникалық даму үрдісі әр елдің тіліне өз түзетулерін енгізіп жатқандай. Өз тілінің ерекшелігіне қарай бұл мәселелерді шешуге талпынып жатқандар бар. Мәселен, түріктер жаңа сөздерді толығымен аударуға ұмтылса, ағылшындар сөзді сол қалпында сақтап, өзінің сөздік қорына енгізуде. Ал бізде мұндай бірқалыптылық байқалмайды. Бұл сөзді сөздік қорға қосайын ба, жоқ па, әлде аударайын ба деп жалтақ күйде отырмыз. Кез келген жаңа сөзге жатырқап қарайтын қазақ тілі аударма мәселесіне келгенде бір жүйеге түскен жоқ. Осындай мәселелерді түбегейлі дұрыс шешуге әр тілде болатын ортақ қағида көмектеседі деп ойлаймын. Бірақ осының ара-жігін дұрыс айырмағандықтан, бәрін аудару керек сияқты болып тұрады. Аударманың сөздіктерге қандай қатысы бар десеңіз, бәріне белгілі ағылшын сөздіктері қалай жасалатынын түсінгенде, даудың басы қайдан шығып жүргеніне көз жеткіземіз деп ойлаймын.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, әлем тілдері жаңа сөздермен толығы бастады. Әлемдік жаһанданудың әсерінен көптеген мамандықтар пайда болды, жаңа технологиялық салалардың әсерінен жаңа сөздер пайда бола бастады. Ағылшын лингвистері жүргізген деректер бойынша ағылшын тілінде жылына 15-20 мың лексикалық бірлік пайда болады екен. Бұл – 98 минутта бір сөз пайда болады деген сөз.

Бүгінде интернеттің әсерінен жаңа сөз әлемге тез тарап, басқа елдің сөздік қорына еніп жатыр. Қазір ағылшын тілі Еуропа елдерінің ішінде әлемдік донор тіл болып тұр. Оның Испания, Франция және Ресей сияқты елдерге әсері ерекше. Бірақ ағылшын тілі жаңа сөздерді қайдан алып жатыр десеңіз, бұл тіл де көршілес француз сияқты тілдердің әсерінен сөзден-сөз жасап жатыр. Ағылшын тілінде қазір кіріккен сөздер мен біріккен сөздер өте көп. Тіпі ағылшын тілін үйреніп жүрген адамдар жаңадан пайда болған әртүрлі сөздерді жаттауына тура келеді. Сол сияқты сөздерді қысқарту арқылы жаңа сөздер туып жатыр. Мыса-

лы, бәріне белгілі *Teflon* сөзі табаларды күюден қорғайтын жабындыны «Tetrafluoroethylene» атты химиялық формуланың қысқартылуы. Ал Seal сөзі – әскер саласы, мұны орыстар «морской котик» деп атайды. Бұл сөз «Sea, air, land» сөзінен шыққан. Атақты Jeep көлігінің атауы «General purpose vehicle» сөзінен қысқарып, лексиконға Jeep боп енген. Ағылшындарда осылайша қысқарту арқылы жаңа сөз тудыру әскери салада қатты көрініс тапқан.

Қазір әлем бойынша ерекше тез дамып жатқан стильдің түрлеріне көңіл аударғым кеп отыр:

- **ғылыми стиль** – оның ішінде ғылыми-техникалық, әскери және медициналық технологиялар қатысты даму;

- **жарнама стилі** – маркетингтік сауданы жүргізу үшін және брендтерді қалыптастыру;

- **публицистикалық стиль** – бұқара ақпараттық құралдарда ақпаратты нақты және қысқа етіп жеткізу [1].

Осы стилдердің түрі біздің бүгінгі сөздік қорымызда қалай көрініс тауып жатыр деген мәселеге аз-маз тоқталып өтсек.

Ғылыми стиль бізде жақсы дамыған, салалық, кәсіби бағытта жазылған сөздіктер бар. 30-31 томдық сөздіктерді жиі қолданып жүрміз. Осы салалық сөздіктердің маңызды бір белгісі – дәлдік. Терминдер, орыс тілші-ғалымы Г.О. Винокур айтқандай, *"ерекше сөздер емес, ерекше міндет атқаратын сөздер"* болғандықтан, негізгі қызметті атқарады.

Қазақ тіл білімінде терминология саласының қалыптасуында А.Байтұрсынұлының алатын орны ерекше. А.Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің терминологиясын жасаушы. Кез келген ғылымды оқып білу, меңгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол ғылым саласында қолданатын арнаулы ұғым атауларынсыз мүмкін емес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде А.Байтұрсынұлы осы ғылым саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап, яғни қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесін түзумен қатар, сол ғылыми ұғымдардың атауларын да жасаған. Ғылыми ұғымдарға ат қою оп-оңай жұмыс емес. Ол үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық үдеріс. А.Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралының» (қазақша әліппе) өзінен буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, хәріп (әріп) сияқты терминдерді ұшыратуға болады. Осы жолды үзбей жалғастырып, дамытып келе жатқан кейінгі терминология төңірегінде тілші-ғалымдар К.Мұсаев, Ә.Қайдаров, Ө.Айтбаев,

Б.Қалиев, А.Әбдірахманов сияқты тіл мамандарының зерттеу еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар терминология саласында І.Жарылғапов пен Ш.Құрманбайұлының еңбектерін ерекше атап өтуге болады [2].

Ұлттық тілдің негізінде термин жасаудың жолын ұстанатын ғалымдар «қандай бір тілде болсын жаңа термин жасау, оның терминологиялық қорын толықтыратын сол тілдің ұлттық лексикасы болып саналады. Яғни терминдер де байырғы сөздер секілді тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлер негізінде жасалады. Терминжасам сәтінде "түпнұсқа терминдердің мағыналық мазмұнын терең түсініп, оған қазақ тілінен әр алуан варианттар іздеп, соның ең дөп түсетін - терминдік өзегін аршып танып, таңдап пайдалануға тура келеді» - дейді. [3.29]

Әр жаңа сөз ұтымды аударылып жатса, (*мінтуір, пернетақта, бағдаршам*) оған дау жоқ, ал қабылдауға қиындау аудармалар (газет-үнқағаз, телефон – сымтетік, барабан-қағыран) қоғамда пікірталас тудырады. Осындай мәселелердің алдын-алу үшін мықты ғалымдар арқылы аударма жүйесін құру қажет пе деп ойлаймын [4.26].

Жаңа сөздер соңғы рет 2013 жылы шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» енгені белгілі. Ал жарнама стиліне байланысты нақты академиялық сөздіктер жоқ. Жалпы жарнама стилі зерттелмей келе жатқан сала болып саналады. Осының әсерінен сауатсыз жарнамалар қаптағаны былай тұрсын, көп сөздердің қолдануы бұрмаланады. Нарықтық қарым-қатынас қоғамның бір құрамдас бөлігі болғандықтан, жарнама ісінің әлеуметтік мазмұны кеңейді және осы терминнің ұғымдық көлемі ұлғайды. Сондықтан өздігінен сұранып тұрған саланың бірі болғандықтан, ерте ме, кеш пе қолға алынатыны белгілі.

Күнделікті киім дүкеніне бара қалсаңыз, сатушыдан бұрын-соңды естімеген свитшот, худи, блейзер, парка, дафлкот сияқты киім атауларын естіп жатамыз. Сондай-ақ, хайп, лайк, сэлфи, фидбэк, фандом, месседж коллаборация, сияқты сөздерді тілімізде еріксіз қолданып жүрміз. Осы сөздердің ұтымды аудармасы немесе баламасы табылуын уақыт еншісіне қалдырған жөн. Бүгінде бұл мәселе туралы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты зерттеу жүргізіп жатқаны белгілі, тақау арада көптен күткен сөздікте шығып қалар... Осы атауларға мән беріп қарасаңыз, қысқа әрі түсінікті, мағынаны тез бере алатын сөздер. Жаңа пайда болып жатқан лексемалар ақпаратты қысқа жеткізуге, түсінуге оңай, айтуға жылдам, сөйлем ішінде оңай икемделетіндей болу керек. Бұл атаулар жоғарыда көрсетілген ағылшын еліндегі ерекше дамыған публицистикалық стильге жатады. Олар бұқаралық ақпараттық құралдарда ғана емес, жарнамалық стильде де көрініс тауып отыр.

Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін, яғни хабар беру және әсер ету қызметін ұштастырады. Осының сырын жақсы түсінген ағылшын тілі бүгінде бұл қызметін бұқаралық ақпарат құралдарында және маркетинг саласында ұтымды қолданып келеді. Ондай мүмкіндік бізде де бар. Біз тек тіліміздің байлығын қолдана алмай жүрген сияқтымыз. Қазақ тіліндегі екі сөз табы еліктеуіш пен одағай қалыс қалып келеді. Ағылшын тілі осындай бір мағыналы сөздерді ұтымды қолданудан қорықпайды, керісінше, ақпаратты ұтымды, мағынасын дәл береді.

Бұл арнайы үш стильге тоқталып, қысқаша ақпарат бергенімнің себебі, қазақ тіліне ғылыми стилдегі сөздердің аудармасын табуға тырыссақ та, маркетинг саласын аударудың қажеті жоқ деп ойлаймын. Олардың тек қазақша дыбысталуына мән берген дұрыс сияқты. Бұл сөздер тілімізді шұбарлап, көлеңкесін тигізеді деген қорқынышты артқа тастау керек. Мұндай атаулар ешқай тілдің негізгі жұмыс істеу механизімін бұза алмайды.

Пайда болған неологизімдердің барлығы сөздікке еніп үлгермейді. Сөздікке біршама тұрақталған, жиі қолданыстағы сөздер кіреді. Бұл, өкінішке қарай, тоқтамайтын процесс. Бірақ бұларды уақыт өте келе тұрақтандырып, бір жүйеге келтіреді.

Жалпы, сізді бір сәтке сөздіктер қалай жасалатыны туралы толғандырды ма? Сөздікке сөз ену үшін ұзақ процесті басынан өткереді. Сіздердің назарларыңызға ағылшынның атақты Oxford Online Dictionary мен Merriam-Webster Dictionary атты сөздіктері қалай жұмыс жасайтыны туралы айтқым келіп отыр. Мұндай тәжірибе болашақта біздің елде де қалыптасар деген үміттемін.

Әлемдегі жаңа сөздерді саралап зерттеу бойынша ең ауқымды алып баспасөз болып Оксфорд университетіндегі Oxford University Press саналады. Бұл зерттеу университеті ресурсты екі жолмен іздестіреді. Бірі – мәтіндер болса, екіншісі – шексіз интернет мүмкіндігі. Осы сөздерді аулап теру үшін, тіпті олардың әлемнің басқа тілдердің сөздік қорына ену үшін осы баспасөзде мыңға жуық адам жұмыс жасайды. Мүмкін, ағылшын тілі әлем бойынша үлкен басымдыққа ие болып отырғандығы осының да әсерінен шығар?

Баспасөз беттерінде шыққан әртүрлі стильдегі мәтіндер бір жерге жинап, оның ішінде бұрын-соңды қолданылмаған жаңа сөздерді іздейді. Сол сияқты интернет желісінен арнайы бағдарлама арқылы күнделікті сөздерді іздестіреді. Бұл бағдарлама күнде шығып жатқан әндердің сөзінен болсын, тіпті әр нәрсеге әр сайтта пікір жазған адамдардың жазбаларынан да қарастырады екен. Жалпы, интернет желісінде қандай

жазба түрі бар, соның бәрін сүзгіден өткізеді деген сөз. Сөйтіп, біраз уақыт ресурс жинастырады. Осы ресурстардың ішінен ғалымдар ең бірінші, жиі қайталанатын сөздерге мән береді екен. Жиі қайталанатын сөз – қолданыстағы сөз екендігінен хабар береді. Содан кейін бұл қолданыстағы сөз қаншалықты маңызды және өміршең екендігін анықтайды. Сөздіктерге кем дегенде 2-3 жыл қызмет ететін сөздер ғана енгізіледі. Кей сөздер бір ғана салада жиі ұшырасатын болса, онда оны сол саланың сөздігіне енгізеді.

Кейде лексикографтарға кей адамдар сөз ойлап тауып жіберіп жататын кездер де болады екен, бірақ сөздердің сөздікке ену ережесі біреу болғандықтан, мұндай өтініштер қабылданбайды.

Тағы бір ауқымды сөздіктің бірі – Merriam-Webster Dictionary. Бұл сөздіктің де редакторлары ұқсас механизммен жұмыс жасайды. Бұл баспаның редакторлары «оқы және белгіле» немесе «оқы және жаңа сөзді тап» деп аталатын үрдіс ойлап тапқан. Күніне жаңадан шыққан мақалаларды оқып, сөздер тереді. Ол сөздердің маңыздылығын мамандар анықтаған соң, қызықты ақпарат ретінде көпшілікке жария етеді. Жай ғана сөз ретінде ғана емес, контекстегі мысалымен қоса алып, газет-журнал, интернет желісіне салып отырады. Қасына сол сөздің мағынасына қарай сурет салып, сөздің шығу төркінінен де хабар береді.

Осы Oxford Online Dictionary мен Merriam-Webster Dictionary атты сөздіктердің жасалуы, насихатталуы біздің болашақта бет түзейтін бағытымыз болуы керек сияқты. Осындай ауқымды жұмысты біріздендіру – бүгінгі қазақ сөздіктерінің алдында тұрған мәселе [1].

Мұндай жаңа сөздердің 75%-ы 2-5 жылдың ішінде ұмытылып, қолданыстан шығып қалады да, орнына жаңа сөздер туа береді. Бұл – үздіксіз процесс. Осы сөздердің кіріс-шығысына қарап-ақ та, адам баласы қандай кезеңдерді басынан өткергеніне баға беруге болады.

Қорыта айтқанда, терминографияның алдында, басты зерттеу нысандарының бірі - қазіргі кезде кеңінен жарық көріп жатқан терминологиялық сөздіктердің түрлерін анықтау. Өйткені, қазақ тіл білімінде лексикографиядағыдай терминологиялық сөздіктердің де түрлері көбеюде. Оның үстіне, терминографиядағы сөздік түрлерін анықтау арқылы олардың әрқайсысын дайындауда негізге алынатын принциптерді жүзеге асырудың жолдары мен тәсілдерін де анықтап алуға болады. Бұған ұқсас пікірді орыс тіл білімінің терминография саласында еңбектеніп жүрген ғалым С.В.Гриневтің де мақаласынан көруге болады [5.23].

Барлық тілдердегі терминографияның басқа мәселелерін шешу үшін

терминологиялық сөздіктердің түрлерін ғылыми тұрғыдан жүйелеу – бірінші сатыдағы маңызды зерттеу нысаны екендігіне көз жеткізуге болады. Бұл нысанды зерттей отырып, әр сөздік түрінің терминдерді берудегі мақсатын, ерекшеліктерін, мақсатына орай оларды дайындаудың әдіс-тәсілдерін де белгілеуге болады. Демек, терминографиядағы сөздік түрлерін анықтай отырып, терминологиялық сөздіктердің әрқайсысының ерекшеліктерін аша отырып, жүйелеу жұмысын жүргіземіз. Жоғарыда көрсетілген стиль түрлеріне қарай сөздіктерді жүйелесек, қарапайым қолданушыларға өте түсінікті болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://www.english-language.ru/articles/informative/kak-novye-slova-popadayut-v-slovari-oxford-online-dictionary/>
2. <http://anatili.kazgazeta.kz/>
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. Елорда. -Астана - 2002.
4. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясы. Алматы, Ғылым, 1988.
5. Гринев С.В. Принципы теории терминографии // Теория и практика научно-технической лексикографии. Сб. статей. - М.: Русский язык, 1988.

Алма Шоқаева,

«Ұлттық ақпараттық технологиялар» акционерлік қоғамы
Құжаттамалық қамтамасыз ету және лингвистикалық
қолдау басқармасының бас менеджері

РЕСМИ ҚҰЖАТТАРДА БЕКІТІЛГЕН ТЕРМИНДЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Бүгінгі таңда ҚР Үкіметі жанындағы Терминком бекіткен терминдерді іс жүзінде дұрыс қолдану, соның ішінде ресми құжаттарда, күрделі және өзекті мәселе.

Қызметтік жазба немесе бұйрық сияқты ішкі құжат жобасын дайындаудан бастап заң деңгейіндегі актілердің жобасын әзірлеу барысында терминдерді дұрыс қолдануда кез келген сала мамандарының, аудармашылар мен іс жүргізушілердің күнделікті жұмысында туындайтын сұрақтар жеткілікті.

Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, жалпы терминдерді қолданғанда, оның ішінде бекітілгені де бекітілмегені де бар, салалық нормативтік құқықтық актілер басшылыққа алынады.

Мысалы, ақпараттық технологиялар саласындағы негізгі терминнің бірі – **«бағдарламалық қамтылым»** (орыс тілінде - **«программное обеспечение»**) атты термин.

Осы терминнің қолданылуына назар аударсақ:

1. Осы саладағы негізгі құжат – «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңында «бағдарламалық қамтылым» деп белгіленген;

2. «Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын ("Қазақстанның киберқалқаны") бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысында бұл термин «бағдарламалық жасақтама» деп берілген;

3. Терминком мақұлдаған «Информатика және есептеуіш техника» атты салалық екі тілдегі сөздікте осы термин «бағдарламалық қамтым» деп берілген;

4. уәкілетті орган – орталық мемлекеттік органның бірінші басшысының бұйрығымен бекітілген көптеген салалық ережелер мен қағидаларда аталған термин «бағдарламалық қамтамасыз ету» деп те берілген.

Екінші мысал осы саладағы **«архитектура»** деген терминге қатысты.

Жоғарыда аталған салалық Заң мен одан туындаған немесе оған

тәуелді актілерде осы термин «архитектура» деп алынса, терминдер сөздігінде «сәулет» деп берілген.

Осы саладағы тағы бір терминді айтсақ, ол терминге айналған қазіргі уақытта өте жиі қолданылатын **«Мемлекеттік органдардың Бірыңғай көлік ортасы»** деген сөз тіркесі, орыс тілінде **«Единая транспортная среда государственных органов»** деп аталады. Бұл сөз тіркесі термин ретінде тек ақпараттық технологиялар саласында ғана қолданылады, бұл терминдегі **"көлік"** деген сөз орыс тілінен тікелей аударылған, бірақ салаға қатысты мағынасын ашып тұрған жоқ. Бұл бір мәселе, екіншісі – бұл термин де ресми құжаттарда біркелкі жазылмайды, Заңда **«көлік»** болып алынса, көптеген құқықтық актілерде **«көліктік»** деп қолданып жүр.

Меніңше, мұндай жағдайда ресми құжаттарды, соның ішінде құқықтық актілердің жобаларын әзірлеу барысында терминдерді қолдану кезінде «Құқықтық актілер туралы» ҚР Заңының 10-бабына сәйкес нормативтік құқықтық актілердің сатысын басшылыққа алу қажет. Атап айтқанда, заңда термин қалай алынды, тиісінше, сол заңнан туындайтын актілерде де термин солай қолдану тиіс.

Ал, енді кезінде қабылданған терминнің бүгінгі күні өзектілігі, мағынаны толық және салаға қатысты дұрыс ашуы сала мамандары мен ғалымдардың бірлесіп жұмыс істеуіне байланысты деп ойлаймын.

Ғазиза Шойбекова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық
университетінің қауымдастырылған
профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ (ӘДЕБИ ТІЛ) ӨМІРШЕҢДІГІНЕ ЫҚПАЛЫ

Техника ғылымының қарқынды дамуына байланысты технология мен олардың қызметтеріне қатысты атаулар көптеп тілімізге енді. Осыған байланысты терминдік қабаттың көбеюі, бұған қоса олардың шеттілдік сөздер арқылы аталуы қазақ тілінің өміршеңдігіне кері ықпалын тигізуде. Қандай да бір техникамен жұмыс істеу кезінде, яғни құрылғының қызметтерін пайдалануда шеттілдік атауларды пайдаланатынымыз шындық. Мәселен, пандемия кезінде, үйде отырған мен *ноутбугімде* бар материалдардан қарадым, *интернет* желісінен оқыдым, *скачать етіп* алдым, *копировать етіп* алдым да, *сохранить етіп*, одан кейін оқып отырып, керек жерлерін қажетіме жараттым. Осы әрекеттерді орындау үшін *гуглға* жаздым, *найтиға* бастым, *уикипедияға* жүгіндім, т.т. Осылай жалғаса беретін әрбір әрекетім ақпараттық технология тілі арқылы орындалып жатыр. Бірақ байқасақ, біз қолданып жатқан ақпараттық технология тілі қазақша емес. Бұл әрекетті тек біз (мен) ғана, осындай аралас тілдік бірліктер арқылы орындап отырған жоқпыз, қашықтықтан жұмыс істеу кезінде онлайн коммуникацияға түскен адам дәл осы әрекетті қайталап отырғанына сенімім мол. Демек, осындай аралас тіл арқылы бірнеше адам (яғни қазақ) өзара тілдік байланыс орнатып отыр. Осы байланыс күнделікті қайталанғанда сіздің пайдаланған лексикалық бірлігіңіздің қаншасы таза қазақша сөздер болғанын есептей алдыңыз ба?.. Міне, егер сіз ойланып қалған болсаңыз, ендеше, осы жағдайда қазақ тілінің өміршеңдігі туралы айту мүмкін бе? Бұл сұрақтар қазіргі таңда ақпараттық технология тілінің қазақыландырылуы (қазақыландырылған ғой, негізі, бірақ ол дискурсқа түспей тұр ғой) қажет екенін немесе шеттілдік сөздердің ұлттық тілдің заңдылығына сәйкес өзгеру қажеттігін тудырып отыр.

Ақпараттық технология түрлеріне байланысты түрлі ақпараттық процестер орындалып жатады. Ақпаратты жинау, ақпаратты өңдеу, ақпаратты жеткізу, ақпаратты сақтау, ақпаратты ұсыну, ақпаратты пай-

далану, ақпаратты қорғау т.б. сынды түрлерін орындау барысында қолданылатын лексикалық бірліктер – ақпараттық технология тілдік бірліктерін, сонымен қатар терминдерін қалыптастырады. Ақпараттық технологиялардың негізгі көзі компьютер, ноутбук, смартфон, планшет т.б. болса, осы техникалардың қызметтері бірыңғай ақпарат беру, алу болса, қызметтері де ұқсас болады.

Қазақ ғылымы және соған сәйкес терминдері, негізінен, XX ғасыр басында қалыптасты. Оған Ахмет Байтұрсынұлының, Елдес Омарұлының, Нәзір Төреқұлұлының, Мағжан Жұмабайұлының, Жүсіпбек Аймауытұлының, Халел Досмұхамедұлының, Жұмахан Күдериннің, Сұлтанбек Қожанұлының, Телжан Шонанұлының т.б. өткен ғасыр басындағы қазақтың ғылым тілінің қалыптасуына атсалысқан алаш азаматтарының жасаған терминдері мен жазған еңбектері дәлел бола алады.

Кеңес одағы халықтарына ортақ терминологиялық қор қалыптастыру бағытын ұстанған кезеңде ұлт тіліндегі термин шығармашылығы қолдан жасалған дағдарысқа ұшырады. Сол себепті тіліміздің сөзжасам тәсілдері іске қосылып, қажетті дәрежеде кәдеге жаратылмады. Орыс тіліндегі терминдердің тұлғасын сақтап аудару үшін толық және жартылай калька тәсілі ғана біршама пайдаланылды. Нәтижесінде терминқорымыздағы ұлт тілінде жасалған терминдеріміздің үлесі өте төмен болып шықты. Егер отызыншы жылдарға дейінгі алаш оқығандары секілді әр саланың терминдерін өз тілімізде жасауға үлкен мән беріп, бұл іске белсене араласып отырғанда қазір терминжасамның үлгілері орнығып, термин шығармашылығындағы төл тәжірибе мен ұлттық дәстүріміз қалыптасқан болар еді [1, 2004: 19]. Ғалым Қ.Шерубайұлының сөзінің жаны бар. Біздің қазақ тіл білімінде тек 90-жылдардың басынан бастап қана ұлт тілінде термин жасау ісі қайта қолға алына бастады.

Қазақ әдеби тілін, оның өміршеңдігіне қатысты ғылыми зерттеулер жүргізген профессор Б. Момынова компьютерге, тұрмыстық техникаға байланысты терминдер қытай тіліне толық аударылғандығын, жергілікті қазақтар да соған орайластыра компьютерге байланысты және кез келген тұрмыстық техника атауларын қазақ тіліне аударып алғандығын мақаласында жазады. «Қолтелефонды (мобильді телефон), бірақ студенттер қолфон деп қысқартып атайды, тетіктерін аудару да жергілікті қазақтар үшін өте жеңіл іс. Енді кейбір аудармаларын келтіріп көрелік: *тінтуір – мышь, тілтақта – клавиатура, нұртабақ – диск, бармақдиск – флешка, көрсеткі – экран, қатты диск – жесткий диск, құрттап кету – вирус ену, үстел бет – рабочий стол, қосамжар дыбыс – медиадыбыс,*

терезелік – окно т.б., бұған қоса: мүше, торап ат, кілтсөз (пароль), тораптас, бекет жауапкері, бекет бастығы, әріпсәйкестіргіш, сәйкестіргіш, әріпалмастырғыш, достық жалғаным, лездік жалғаным, жолдама, нұрбелгі (курсор), бостық кнопка (пустой удар), ақылы деталь (интернеттегі ақылы материалдарды түсіріп алу), ақысыз, ортақ деталь, ғаламтор (интернет), торап жарнама, сұхбат үні, тораптық қазына, аманат, торап сөздігі, ерен електеме, кері қайтару, торап ескертпесі, т.б., сияқты сөздердің аудармасын еркін қолданатындығын айтады. Сондай-ақ Қытай қазақтарының компьютер тілін түгел қазақшалап, терминдердің сөздігін шығарып қойғандығын да осы мақаласында айтып өтеді [3, 76 б.]. Бірақ біз бұл сөздікті әлі көре алмадық. Шыңжаң университетінің профессоры А.Міркамалмен хат алысу барысында түйрек, торап, лездік жалғаным деген терминдерді оқығаным бар. Профессордың түйрек деп тұрғаны – кәдімгі ворд файл. Осы файлдың негізгі бейнесі скрепкимен белгіленген. Скрепкидің қызметінің бірі қыстырудан өзге түйреу болатын болса, осы қызметіне сәйкес Қытай қазақтарының тілінде түйрек деген атауы таза танымдық сипатқа негізделіп тұрғанын көреміз.

Ұлт тіліндегі терминдерді жасауда пайдаланылып жүрген сөзжасамдық жұрнақтар

1-кесте – Компьютер терминдерін жасаушы жұрнақтар

№	Жұрнақ түрі	Сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	-ма, -ме	Батыр+ма // түй+ме	кнопка	Етістіктен жасалып тұр
2	-іш	Жүктеу+іш	Загрузка	Зат есімді етістіктен жасалып тұр
3	-ын, -ін	Ағ+ын	Поток	Етістіктен жасалып тұр
4	-сыз, сіз	Адрес+сіз	Безадресный	Зат есімнен жасалып тұр
5	-мақ, -мек	Ау+мақ	Область	Өлі түбірден
6	-ғы, -гі	құрылғы	устройство	Етістік
7	-ты, -ты	тұрақты	постоянный	Етістік
8	-ын, -ін	Ағын	поток	Етістік

9	-тық, -тік, -лық, -лік	Биіктік, аралық	Высота, интервал	Көмекші есім, сын есім
10	-ма, -ме	Сүңгі+ме	Штепсель	Өлі түбірден жасалған зат есім
11	-шы, -ші	Әкімші	Администратор	Зат есім
12	-уыш, -уіш	Бағытта- уыш, бейім- деуіш	Направляющие, адаптер	Зат есім
13	-қыш, -кіш	Бекіткіш, бергіш	Фиксатор, датчик	Етістік
14	-ық, -ік	Бөлік, кетік	Часть, пробел	Етістік
15	-ым, -ім	Бөлім	Раздел	Етістік
16	-ын, -ін	Буын	Поколение	Зат есім
17	-ақ, -ек	Жинақ	Набор	Етістік
18	-малы, -мелі	Қайталама- лы	С повторением	Етістік
19	-лым, -лім	Қайталым	Цикл	Етістік
20	-дақ	Құндақ	Кассета	Өлі түбір

Жоғарыда берілген кестеде әртүрлі сөз таптарынан зат есім туғызатын сөз тудырушы жұрнақтар берілді. Олардың бірі сөзжасам, терминжасам барысында жиі қолданылып жүрген өнімді (құнарлы) жұрнақтар болса, екіншілері бірді-екілі ғана сөздерді жасауға қатысқан өнімсіз (құнарсыз) жұрнақтар. Алайда жұрнақтың өнімді немесе өнімсіздігі оның тұрақты сипаты деп тануға болмайды. Бір кездері өнімсіз болып келген жұрнақтарды термин шығармашылығында жиі пайдаланып, оның сөзжасам белсенділігін арттыруға болады. Сондықтан өнімсіз деп танылып келген кез келген жұрнақтың белгілі бір кезеңдерде өнімді жұрнаққа айналуы әбден мүмкін.

Қазақ терминологиясының құрамында жиі ұшырасатын грек-латын текті сөз жасаушы терминбөлшектер (терминоэлементы) бар.

Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай информатика және есептеуіш техника терминологиясында қазақ тіліндегі бір ғана –уыш/–уіш жұрнағы орыс тіліндегі –атор/–ятор/–тор, – щик,- чик, –тель, –н/ая, –н/ый суффикстері арқылы жасалған терминдердің қазақша нұсқасын жасауда пайдаланылған. Бұл үлгімен жасалған терминдердің ішінде –

атор/-ятор/-тор суффиксіне сәйкес келетіндерін ғана сәтті терминдер қатарына қосуға болады. Өзгелері ұғым мазмұнын дәл беру тұрғысынан да қосымшаларды мағынасына қарай ұтымды пайдалану жағынан да кемшіліктен ада емес.

Терминжасамның синтаксистік (аналитикалық) тәсілі арқылы жасалған компьютер терминдері

Ұлттық терминқорымызда аналитикалық жолмен жасалған терминдер өте мол [2, 1992: 58]. Соған қарамастан, қазақ тіл білімінде терминжасамның синтаксистік тәсілі, бұл тәсіл арқылы жасалған терминдердің тілдік табиғаты әлі арнайы зерттеле қоймаған, жекелеген ғылыми еңбектер мен мақалаларда ғана сөз болып жүрген мәселелердің бірі. «Терминологиялық лексикамыздың қомақты бөлігін екі, үш немесе одан да көп сыңарлы терминдердің құрайтынын ескерсек, терминжасамның бұл тәсілін арнайы қарастырудың, жан-жақты зерттеудің мәні зор екендігі сөзсіз» [1, 2004: 555].

Аналитикалық тәсіл ретінде қарастырылып жүрген сөзжасам амалдары жөніндегі осы саланы арнайы зерттеп жүрген ғалымдарымыздың пікірлері әр уақытта сәйкесе бермейді. Оны белгілі тілші-ғалымдардың мына төмендегі жазғандары анық көрсетеді.

2002 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты шығарған көлемді еңбектің бірі саналатын «Қазақ грамматикасы» авторлары – «Біріккен сөздер дүниежүзіндегі тілдерге өте кең тараған. Олардың аналитикалық тәсіл арқылы жасалатыны да ғылымда әбден танылған» және «қос сөздер тілдің аналитикалық тәсілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалады», – деп жазады [4, 2002: 253-256].

2-кесте – Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Айналдыру жолағы	Айналу + жолақ	Полоса прокрутки	Етістік + зат есім
2	Ақпараттық ұрлық	Ақпарат + ұрлық	Плагиат (Plagiarism)	Етістік
3	Ақпараттық іздестіру жүйесі	Ақпарат + іздестіру + жүйесі	Информационно-поисковая система	Зат есім + зат есімнен жасалған етістік + зат есім

4	Аспаптар тақтасы	Аспап + тақта	Панель инструментов	Зат есім + зат есім
5	Әдістемелік жасақтама	Әдістеме + жасақ	Методическое обеспечение	Зат есім + зат есім
6	Бағдарламалық жасақтама	Бағдарлама және жасақтама	Программное обеспечение	Зат есім + зат есім
7	Бас мәзір	Бас және мәзір	Главное меню	Зат есім + зат есім
8	Басқару тақтасы	Басқару және тақта	Панель управления	Зат есім + зат есім
9	Бүкіләлемдік өрмек (Ғаламтор)	Бүкіләлемдік өрмек	Всемирная паутина – World Wide Web (WWW)	Зат есім + зат есім
10	Гипермәтін	Гипер + мәтін	Гипертекст	Сын есім + зат есім
11	Жедел жад –	Жедел + жад	Оперативная память	Сын есім + зат есім
12	Электрондық пошта	Электрондық + пошта	Электронная почта	Сын есім + зат есім
13	Ахуал байты	Ахуал (диалект) байты	Байт состояния	Зат есім + зат есім
14	Ая түсі	Ая түсі	Цвет фона	Зат есім
15	Байланыс желісі	Байланыс желісі	Линия связи	Етістік + зат есім
16	Байланыс желісі драйвері	Байланыс желісі драйвері	Драйвер линии связи	Етістік + зат есім + зат есім
17	Байланыс жиілігі	Байланыс жиілігі	Частота связи	Етістік + зат есім
18	Байланыс құралы	Байланыс құралы	Средство связи	Етістік + зат есім
19	Баспа тығыздығы	Баспа тығыздығы	Плотность печати	Етістік + сын есім
20	Басып шығару жылдамдығы	Басып шығару жылдамдығы	Скорость печати	Етістік + етістік + сын есім

21	Бос жол	Бос жол	Пустая строка	Сын есім + зат есім
22	Бос ұяшық	Бос ұяшық	Пустая ячейка	Сын есім + зат есім

Бұл тәсіл қазақ тілінде де өнімділігімен ерекшеленеді. Олай болуының себептері арнайы зерттеуді қажет етеді. Алайда кейбір себептері туралы қазірдің өзінде айтуға болады деп ойлаймыз. Бір себебі – біздің терминологиялық лексикамыздың құрамындағы көпкомпонентті терминдердің басым бөлігі орыс тілінен тікелей аударылып алынған. Терминологияда бір арнаулы ұғымның екіншісімен түрлі байланысын көрсететін, тегі бір ұғымдардың түрлерін білдіретін атаулар жиі ұшырасады. Әдетте ондай атауларды бір сөзбен беру оңай бола бермейді. Сондықтан екінші бір себебі – түр атаулары болып келетін терминдер, логикалық жүйеге сәйкес ұғым мазмұнын дәл беру мақсатымен көп сыңарлы болады.

Тек терминологияда емес қазақтың жалпыхалықтық тілінде де сөзтіркесімнің өнімді тәсіл болғандығын сөзжасам саласын зерттеген тіл мамандары атап көрсетеді. «Сөзтіркесім – жаңа сөз жасаудың ең өнімді жолы. Қазақ тілінде зат немесе құбылыстың атын тіркестіріп атау жиі ұшырайды. Бұл сөздер аталым (номинация) дәрежесіне жеткен сөздер. Егер сөз тіркесі лексикалық тұтастыққа айналып, аталым дәрежесіне ие болғанда сөз тіркесі қызметін тоқтатады. Мұндағы басты қасиет – ұғымның атауы дәрежесіне жетуі» [1, 2004: 56].

Біздің терминологиялық лексикамыздағы сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдердің үлес-салмағы әзірге статистикалық тұрғыдан дәл көрсетілген емес. Дегенмен, кейбір арнаулы салалардың терминдер жүйесін зерттеген еңбектердің нәтижесіне қарағанда қазақ терминологиясында да көп сыңарлы терминдердің 60 пайыздан (ең кем дегенде) аз болмайтыны байқалады. Ендеше мұндай өнімді тәсілдің лингвистикалық табиғатын арнайы зерттеп, термин шығармашылығында тиімді пайдаланудың қажеттігі күмән туғызбайды. Солай бола тұрса да, бұл мәселенің әлі басы ашылмаған, аражігі ажыратылмаған қырлары жеткілікті. Жалпы қазақ терминологиясында ең аз зерттелген мәселенің бірі осы көп сыңарлы терминдердің тілдік табиғаты.

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты ұжымдық монографияның авторлары аналитикалық тәсілдің ішкі түрлерін атап көрсетіп, олардың әрқайсысына анықтамалар берген [5, 1989: 63]. Төмендегі аналитикалық тәсілдің жіктелуі мен анықтамалар осы еңбек бойынша беріліп отыр.

Олар:1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту. Сөзқосым тәсілі арқылы біріккен, кіріккен атаулар жасалады. Ондай атаулар қазақ тілінде көптеп саналады. «Біріккен сөз дегеніміз – жеке-дара сөздердің өзара шоғырлана тұтасуынан жасалған дербес лексика-грамматикалық мағыналары бар туынды сөздер» [6, 2002: 36].

3-кесте – Өзге тіл лексикалары арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Файл	Файл	Файл	Зат есім
2	Блок-схема	Блок-схема	Блок-схема	Зат есім + зат есім
3	Веб-бет	Веб-бет	Веб-страница (Web page)	Зат есім + етістік + зат есім
4	Веб-сайт (Web site)	Веб-сайт	Веб-сайт (Web site)	Зат есім + зат есім
5	Кәбіл	Кабель	Кабель	Зат есім

Бұл терминдердің ерекшеліктері таза өзге тіл терминдерінен және қазақ тілі сөздерімен араласып келуінде деуге болады. Кестеде компьютер терминдерінің өзге тілді терминдері мен аналитикалық тәсіл арқылы жасалған, оның ішінде қосарлану арқылы жасалған терминдер беріледі. Демек, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген компьютер терминдерінің бір ерекшелігі терминдердің атқаратын қызметтеріне қарай қосарланып берілуінде. Түпнұсқа тілінде бұл терминдер ешқандай дефиссіз берілмейді. Ал орыс тілінде дефис арқылы жазылса, біздің қазақ тілінде де дефис арқылы беріледі. Демек, қазақ тілі терминологтары бұл терминдерді аударғанда немесе пайдаланғанда дефистің атқаратын қызметтерін ескермейтін секілді. «а) Лексикалық мағынасын сақтаған сөздерден жасалған күрделі сөздер арасында: *инженер-технолог, батыр-ұшқыш*; қос сөздердің арасында: *ел-жұрт, алай-дүлей*; сөзді тасымалдағанда; реттік сан есімдерді қолданған жағдайда: *3-жыл, 5-рет; -ақ, -ау, -мыс, -ды* демеуліктері тіркескен жағдайда: *айтады-мыс, келмеді-ау*; қосымшаларды ерекшелеп көрсетуде: *-ған, -ген, -мын, -мін*; екі сөзден тұратын фамилияларда, адам аттарында, жер-су атауларында: *Нұр-Сұлтан, Тұрсын-заде, Салтыков-Щедрин* т.б. [<https://egemen.kz...> 2019; 6].

Демек, осы дефис қойылатын жағдайлардың лексикалық мағынасын

сақтаған сөздерден жасалған күрделі сөз дегенге сай келеді. Бұл – біздің қазақ тіліндегі дефис арқылы жасалған сөздердің алғашқы компоненті анықтауыш, айқындауыш қызметінде жұмсалатын секілді. Мысалы, веб-сайт дегенде жай сайт емес, веб екенін көрсетіп тұр.

Калькалау – терминжасам тәсілі арқылы жасалған компьютер терминдері. Калькалау – өзге тілдердің терминдерінің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, ұлт тілінде термин жасау болып табылады.

Кальканың тілдік табиғаты түрліше түсіндіріледі. Мысалы:

а) Калькалау термин шығармашылығында айрықша орын алады, осының өзі оны терминжасамның жеке амалы ретінде қарастыруға негіз болады.

ә) Калькалауды сөз алмасудың байқалмайтын түрі, оны «жасырын сөзалмасым» немесе «жабық сөзалмасым» (скрытое заимствование) деп түсіну керек.

б) «Калькалау терминдену, терминжасам және терминалмасым сынды негізгі үш тәсілдің бірігуінен (қиылысуы мен өзара әсерінен) тұрады» [7, 1989: 219].

Калькада алдыңғы екі (а, ә) түрлі сипаттың болуын жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен үшінші тұжырымның негізі берік деуге болады. Калькалау барысында өзге тілдегі сөздің мағынасының, құрылымының пайдаланылатыны рас. Өнімділігіне қарай жеке тәсіл ретінде танылып, өзге тілден сөз алынбай ұлт тілінің өз сөзі пайдаланылатындықтан оны «жасырын сөзалмасым» немесе « жабық сөзалмасым» дейтіні де сондықтан. Калькалау барысында бір тілден екінші тілге сөз мағынасы да, сөздің құрылымы да алмасумен қатар нәтижесінде қабылдаушы тілде жаңа термин жасалады. Яғни мұнда тіларалық терминдену мен терминжасамдық сипат бар. Сол себепті калькалауды үш тәсілдің бірлігінен тұратын, терминжасамның құранды тәсілі ретінде қарастырудың негізі бар.

4-кесте – Төл сөздерден жасалған компьютер терминдері (неологизмдер)

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Баған	Баған	Столбец	Зат есім
2	Бағана	Бағана	Колонка	Зат есім
3	Деректер	Деректер	Данные	Зат есім
4	Десте	Десте	Пакет	Зат есім

5	Есеп	Есеп	Задача	Зат есім
6	Көз	Көз	Источник	Зат есім
7	Мәнер	Мәнер	Стиль (стиль шриффта)	Зат есім
8	Меңзер	Меңзер	Курсор	Етістік

Бұл сөздер өзіміздің төл тілімізде бар болғанымен, компьютер, компьютер тілі келгенше термин ретінде қолданылмаған болатын. Сондықтан, бұл сөздердің калька тәсілімен жасалған деуімізге осы сөздер толық дәлел бола алады.

Қазақ тілінің терминқорында калька тәсілімен жасалған термин сөздер көптеп саналады. Олар негізінен кеңестік дәуірде қалыптасқан терминдер. Қазақ тіліндегі калька терминдердің басым бөлігі орыс тіліндегі терминдер үлгісімен жасалған. Кеңестік дәуірде терминалмасым негізінен «орыс тілінен қазақ тіліне» түрінде біржақты бағытта жүзеге асырылып, біздің тіліміз үшін орыс тілі терминқор қалыптастырудың бірден-бір сыртқы көзі, үлгі тіл ретінде танылды. Сондықтан да қазақ тіліндегі калька жолымен жасалған терминдердің негізгі бөлігінің үлгісі орыс тіліндегі терминдер болып келеді. Бізде осы тәсілмен жасалған терминдерді дұрыс қабылдап, бұл тәсілді термин шығармашылығында ұтымды пайдаланып, оның өнімділігін арттыра түсу қажет деп санайтындардан гөрі, бұл жолмен жасалған терминдерді сөзбе-сөз аудару, жасанды деп жатсыну көбірек байқалады. Оның бір себебі – кеңестік кезеңде үстемдігі өткен орыс тілінің ықпалынан арылып, соңғы жылдарда байқалып отырған ұлт тілінің сөзжасам тәсілдері мен ішкі лексикалық байлығын барынша тиімді пайдалануға ұмтылу үрдісімен де байланысты болса керек деп пайымдаймыз. Әрине, өзге тілдерге орынсыз көп жүгінудің реті жоқ. Алайда іргені аулақтаудың да жөні бар екенін естен шығармағанымыз жөн. Калькалауды механикалық түрде айнытпай көшіру деп қана қабылдамай, оның белгілі дәрежеде шығармашылық процес екендігін де ескерген дұрыс.

Жалпы қай тәсілмен болмасын жаңа сөз, жаңа термин жасауды опонай шешімін табатын, әркімнің де қолынан келе беретін бұқаралық іс емес. Бұл – арнайы біліктілікті, машықтануды, көп ізденісті қажет ететін, шығармашылықпен жүзеге асатын жұмыс.

Қазақ тіліндегі терминжасамның бір жолы, сонымен қатар өнімді тәсілі деп атауға болатын бір тәсіл – семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілінің ішінде лексикалық

тәсілдің алар орны ерекше. Лексикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері.

5-кесте – Лексикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Бланк	Бланк	Бланк	Зат есім
2	блютуз	Блютуз	Блютуз	Зат есім
3	Буфер	Буфер	Буфер	Зат есім
4	Дизайн	дизайн	Дизайн	Зат есім
5	Дискі	Диск	Диск	Зат есім
6	Монитор	Монитор	Монитор	Зат есім
7	Модем	Модем	Модем	Зат есім
8	Кластер	Кластер	Кластер	Зат есім
9	Код	Код	Код	Зат есім
10	Коллектор	Коллектор	Коллектор	Зат есім

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

Әсіресе, бұл тәсіл терминжасам құбылысында жиі кездеседі. Ғылыми еңбектерді терминжасамның бұл тәсілін әртүрлі атап жүр. Мәселен, түрколог ғалым К.Мұсабаев терминжасамның бұл өнімді тәсілін халықтық лексиканың терминденуі деп атаса, Ө.Айтбаев бұл тәсілді мәністік тәсіл, Ш.Құрманбайұлы оны терминдеу деп атайды. Терминжасам құбылыстарында семантикалық тәсіл немесе мәністік тәсілдің кең үрдіс алғандығын атауға болады. Ө.Айтбаев «сөздердің қызмет аясының кеңеюі, мағына жылжымалылығы, жаңаша мән жүктелуі» сияқты процестердің терминдену тенденциясына айналғанын айтады [8, 2003: 3]. Семантикалық тәсіл – терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі.

6-кесте – Семантикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Жою	Жою (тұйық етістікті форма)	Удалить	Етістік

2	Анықтау	Анықтау (тұйық етістікті форма)	Определение	Етістік
3	Арна	Арна	Канал	Зат есім
4	Атқару	Атқару	Исполнение	Етістік
5	Аудару	Аудару	Транслировать, трансляция	Етістік
6	<i>Безендіру</i>	<i>Безендіру</i>	<i>Иллюстрация</i>	Етістік
7	Желі	Желі (малды желіге байлау)	Желі – Сеть (Network)	Зат есім
8	Адрестеу	Адрестеу етістігі	Адресация	Зат есім
9	Арна	Арна	Канал	Зат есім
10	Аяқтау	Аяқтау	Завершение	Зат есім
11	Әзірлеу	Әзірлеу	Разработка	Етістік
12	Бекіту	Бекіту	Фиксация	Етістік
13	Белгілеу	Белгілеу	Разметка	Етістік
14	Бет	Бет	Страница	Зат есім
15	Беттеу	Беттеу	Верстка	Зат есім

Жалпы лексикадағыдай арнаулы лексикада да көпмағыналық, омонимия, антонимия, синонимия сияқты семантикалық процестердің болып жататындығы жаңалық емес [9, 1991: 82]. Терминге қойылатын талаптар тұрғысынан қарағанда, әсіресе, көпмағыналылық пен синонимияның арнаулы лексика үшін қажетсіздігіне, тіпті зиянды екеніне қарамастан терминологиядан орын алып жүргендігі айтылып та жүр. Ал омонимия мен антонимия арнаулы лексика үшін соншалықты жат құбылыс емес. Олар алдыңғыларға қарағанда терминологияда жиі ұшырасады.

Ақпараттану саласындағы желі термині де жалпы қолданыстағы желі сөзінің бірінші мағынасымен дәл солай сәйкес келеді. *Желі* I. 1. Құлындарды байлау үшін екі қазыққа кере тартылған арқан. Ауысп. Бір нәрсенің бағыты, ұзын-ырғасы. 3 электр жүйесі; телефон торабы. 4. Негіз, арқау, өзек [5, 1989: 192]. Жалпы қолданыстағы сөзге қарағанда термин дефинициясының нақтылығына, ғылымилығына, ұғымдық белгілерінің дәлдігіне қарамастан, бұл жағдайда термин мен термин емес сөзді омоним деп қарауға негізіміз жоқ. *Желі* сөзінің лексикалық мағынасы мен терминдік мағынасы астасып, бірінен-бірі туындап тұр.

Ендеше, жалпы қолданыстағы сөздің терминологиялық өріске енгізілуі арқылы (терминдік мағынаға ие болуы) жасалған терминдердің бәрі бірдей өзінің жасалуына негіз болған сөзбен үнемі омоним бола бермеуі де мүмкін. Дәлірек айтқанда, терминденген сөз өзінің бастапқы білдіретін ұғымынан басқа ұғымның атауы болса ғана жүйеаралық омоним туындайды. Көбінесе терминдердің жалпы лексикадағы сөздермен омоним болуының бір себебі – белгілі бір тілдің арнаулы лексикасы сол тілдің жалпы лексикасының негізінде жасалып қалыптасады. Сөз белгілі бір ұғымға таңылып, нақты дефиницияға ие болып терминдік мағына жүктеуінің нәтижесінде омоним пайда болады. Бір ғана сөз белгілі бір терминологиялық өріс ішінде термин қызметін атқарса, одан тыс жерде сөзге тән қасиеттеріне ие болып контекске байланысты түрлі мағынада қолданыла алады [10, 2006: 88]. Терминологиядағы омонимияның екінші бір түрі – ғылым мен техниканың немесе адам қызметінің арнаулы бір саласындағы терминдердің өзге бір арнаулы саладағы терминдермен дыбысталуы жағынан сәйкес келуі. Ондай терминдердің бір тобы ана тіліндегі байырғы сөздердің негізінде жасалынбағандықтан жалпы қолданыстағы сөздермен омоним бола алмайды. Олардың қатарына төмендегідей терминдерді жатқызуға болады: *арна* 1. Ақпараттану, 2. Су шаруашылығы, *бет* 1. Баспа ісі, 2. Ақпараттану [11, 1974: 109].

Негізінен, тілдің өміршеңдігі деген ұғым тілдің ішкі мүмкіндігінен гөрі сыртқы экстралингвистикалық әсерлерге байланысты болып келеді. Жоғарыдағы біз жазып отырған мәселелерге белгілі бір экстралингвистикалық факторлар әсер етуде. Ол факторлар біздің тілімізде *сохранить, найти, скачать, копировать, добавить, конвертировать, выделить, удалить, вставка, главная, разметка страницы, параметры страницы, рецензирование, вид, формат страницы, заголовки, название, переименовать...* деп келетін компьютеріңіздің бүкіл қызмет атауларын түгелдей орысша атауға тура келеді. Бұл, әрине, монитор бетіндегі жазулардың орысша болғандығының себебі. Біздің қазақ тілінде осы атаулардың бәрінің де қазақшасы бар. Мысалы: *сохранить* – сақтау, *скачать* – көшіру, *загрузить* – жүктеу, *выделить* – белгілеу, *ерекшелеу*, *вид* – түрі, *конвертировать* – конверторлау (түрлендіру), *удалить* – жою, *вставка* – кірістірме (кірістіру), *главная* – бас..., *разметка страницы* – беттерді белгілеу, *параметры страницы* – бет параметрлері, *рецензирование* – пікірлеме, *формат страницы* – бет пішімі, *заголовки* – тақырыптар, *название* – атауы, *переименовать* – атын өзгерту. Бұл аудармалар 2014 жылы жарық көрген 452 беттен тұратын 10 000-ға жуық термин енген «Қазақша-орысша, орысша-

қазақша терминологиялық сөздіктің» «Информатика және есептеуіш техника» атты 3-томында берілген [12, 51 б.].

Программирование деген термин – *программалау* деп, ал *рецензирование* – пікірлеме деп аударылған. Орыс тіліндегі *-ирова+ние* – қосымшасының қазақ тіліндегі аудармасында –лау және –леме деген екі түрлі қосымша арқылы аударылғанын көреміз. Бұл әрекет түрлеріне орыс тіліндегі атауларына қайланысты байланып қалуға болмайды. Осы бөліктерге берілген атаулардың ең бастысы атқаратын қызметтеріне байланысты болғаны жөн деп ойлаймыз. Тек осы уақытқа дейін пікірлеме деген сөздің қазақ тілінде жасандылық сипатқа ие болып, қолданылмайтыны, орнықпағандығы алаңдатады. Біздің ақпараттық технология саласына **қазақша қызмет атаулары қосылған компьютер дайындау** күн тәртібінде бірінші кезекте тұрған мәселе болуы шарт деп түйіндейміз. Себебі қоғамда орын алған қазіргі пандемияға байланысты төтеншежағдай кезінде қазақжұрты жаппай оқыту жүйесінде ақпараттық технологияларды пайдаланып жатыр. Демек, қазіргі кезде қазақ халқының үлкені (білім беру саласының қызметкерлері), кішісі (білім алушылар) қаншама орысша тілдік бірліктерді қолданып отырғандығын, санасына сіңіріп жатқандығын ойлану керек. Көз алдында орысша тұрған соң, міндетті түрде орысша оқып, коммуникативтік қажеттігіне пайдаланады. Қай тілде жазылып тұрса, сол тілде айтатынымызды, қолданатынымызды, сол арқылы қазақ тілінің қолданысын тарылтатынымызды көрсетіп беріп отыр. Егер біз толыққанды қазақ тіліндегі нұсқаларын пайдаланғымыз келсе, осыны мәселе деп таныр болсақ, онда компьютер бетіндегі бүкіл атауларды қазақыландыруымызға тура келеді. Бұндай өзгетілмес атауларды еліміздің қаншама азаматтарының оның ішінде қазақ пайдаланып отырғандығын тізімдемей-ақ, қанша таза қазақтың пайдаланып отырғанын статистика арқылы біліп алуға олады. Егер Қазақстанда шамамен 19 млн (мысал ретінде) қазақтың 1 миллионы телефон құрылғысын ұстамайтын, әлі тілі шықпаған бала деп санасақ, қалған 18 миллионы осы аралас тілді пайдаланып отыр деп есептей беріңіз. Осыдан кейін қазақ тілінің өміршеңдігіне зор сенім артуға бола ма? Бұл сұраққа жауапты өзіміз іштей біліп отырамыз. Олай болса, осы ақпараттық технологиялар тілін қазақыландыруға (қазақыландырылғанын пайдалануға) ұсыныс айтамыз. Ол үшін үш бағытта жұмыс істеуге болады деп санаймыз:

Бірінші, қазақ тіліне толық аударуға келетін, сол әрекеттің қызметін толық түсіндіре алатын атауды іріктеп алу; **екінші**, егер қазақ тілінде

ондай лайықты атау болмаса, өзге түркітілдес халықтардың тілінен қарастыру керек (Бұл А. Байтұрсынұлының идеясы болған кезінде); **үшінші** одан да лайықты балама табылмай жатқан жағдайда шеттілдік сөздерді қазақ тілінің заңдылығына сәйкес аудармай-ақ өзгертіп алу мүмкіндігін пайдалануымыз қажет деп ойлаймыз.

Ғалым А. Жұмаділдаев: «қазақ бәйгеден озамын десе, технократтық елге айналуы керек» деген бір ғана нәрсені айтамын» дейді [13]. Әрине, қазақ елі технократтық елге айналуы керек болса, міндетті түрде технократия тілін жоғарыдағы үш түрлі жолмен қазақшалап отыру керек. Үнемі қазақшалау керек. Себебі күн сайын жаңа техника, сол арқылы жаңа атау кіреді. Мысалы, **компьютер** деген терминді өзге тілде **компютер** деп оқу, айту дәстүрі бар. Біздің қазақ тіліндегі нұсқасы – таза орыс тіліндегі нұсқасы. Егер барлық шеттілдік сөздерді орыс тілінің заңдылығымен айтып, жазатын болсақ, қазақ тілінің ішкі заңдылығы қайда қалды? Қажет болмаса, қазақ тілінің өз лингвистикалық заңдылығы не үшін керек? Міне, осындай сұрақтардан кейін тіліміз өз дербестігін сақтап қалу ойы болса, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру керек екені дәлелдене түседі. Бұны тек біз ғана айтып отырған жоқпыз. Бізге дейін де талай тіл мамандары айтып келе жатыр. Айтылып келе жатқанына да бір ғасыр уақыт болды. Тек біз ден қоя алмай келе жатырмыз деп ойлаймын. Ал тілдің күш-қуаты мен әлеует-қарамының мүмкіндігі зор екенін таныту үшін тілдің өміршеңдігін лингвистикалық заңдылықтар мен қағидалар арқылы дәлелдеу – бір сәт те естен шығаруға болмайтын мәселе.

Қазақ тілін өзге тілдер секілді (мәселен, орыс тілі) әлемнің тілдік бейнесін жасауға мүмкіндігі мол, кез келген пайда болған жаңа зат пен оның әрекетін атап көрсетуге тілдік мүмкіндігі толық жететін тіл деп санауға болады. Біздің оқытушылық тәжірибемізде немесе лингвист ретіндегі қоғамдағы орнымызды сынау мақсатында кей жағдайларда мынадай мәселелер кездесіп жатады: «Қазақ тілі орыс тілі секілді емес, кей ұғымдардың мәнін толық атауға құзіреті жетпейді. Егер жететін болса, *свежий* дегенді қалай атар едіңіз, *вообще* дегенді аударып беріңізші, *уже* дегенді ше» деген сияқты сұрақтар беру арқылы тұқыртқысы келеді. Кейбіреулер тұқыртуды емес, осы сұрақтарды қоюшылар ізімен қазақ тілін кемсіту мақсаты жоқ бола тұра, сұрайды. Бірақ олар осы сұрақтың астарында жатқан жымысқы ойды аса байыптай бермейді.

Адамзат баласының қажеттілігін өтеуге тілдің құзіреті жетеді. Тек соңғы жылдары техника ғылымдарының дамуына байланысты тілімізге қаншама тілдік бірліктер еніп жатыр. Шеттілдік сөздердің тех-

ника тілінің бірліктері ретінде аудармалары болмағандықтан немесе аударуға қиындық туғызғандықтан, немесе аударғанда мағынасын дәл бере алмаймыз-ау деген қорқыныштың салдары да бар.

Қазіргі кезде қазақ тіліне жанашыр кез келген азамат ұлттық тілдің өміршең бола алуы-алмауы туралы ойланып, дабыл қағуда. Бүгінде ғылым мен техниканың дамуына қатысты ең көп қолданылатын тілдік бірлік – ақпараттық технологияға қатысты атаулар. Себебі қай ғылымды алсаңыз да, өзінің нәтижелерін компьютер арқылы жазады, қағазға түсіреді. Күніне неше рет компьютер құралына отыратын болса, миында сонша рет ақпараттық технология сөздері жаңғырығып тұрады. Ол сөздер тек ана тілінде емес, керісінше компьютер пайда болған тілде немесе орыс тілінде. Міне, осыдан кейін ақпараттық технологияға қатысты атауларды қазақшалау қажеттігі туындайды. Орыстар өз тілдеріне ауыстырып алып, оны өзге орыстілді меңгерген бұрынғы кеңес үкіметі құрамындағы халықтар тілінде қолданып жүрген болса, демек, біздің тілімізде де оны аударып қолдану мүмкіндігі бар деген сөз. Егер осылардың бәрін қазақыландырмайтын болсақ, қазақ тілінің (әдеби тілді айтпағанның өзінде) өміршең болуы неғайбыл болып қалады.

Қазақ тіліндегі ақпараттық технологиялар саласының терминдері қазақ тілінің өміршеңдігіне сөздің құрам толтықтыру жағынан пайдалы болғанымен, ұлттық тіл жүйесіндегі тұрғысынан кері әсерін тигізері анық. Сөз тұрғысынан өзге тілдерде өмір сүру үшін және сол тілге кері әсерін тигізбеу үшін бірінші, ұлттық тілдің өзінен, екінші өзге түркі тілдерінен, үшінші ұлттық тілдің фонетикалық заңдылығын қабылдап кіру керек. Ал, компьютер терминдері синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық жолмен жасалады. Оның ішінде лексика-семантикалық тәсіл арқылы терминдер лексикалық және калька жолымен жасалатындығын байқаймыз.

Техникалық сала құрамындағы омоним-терминдердің салалық оқулықтардағы қолданысында біріздендіруді қажет ететін тұстар бар екені жоғарыдағы мысалдардан дәлелді. Ал бұл жұмыс тек сала маманы мен тілші-ғалымдардың бірлескен жұмысының нәтижесінде ғана мүмкін болмақ. Терминологиялық қорға жаңа атау енгізу үшін, ғалымдар оларды аудару, өз тілінен балама табу, тілдік заңдылықтарға сәйкестендіріп, сол күйінде өзгеріссіз қабылдау сияқты түрлі тәсілдерді таңдауы мүмкін. Терминдерді тұрақтандырудың алғашқы сатысында жасалған қадам сөздің әрі қарай тек сол сала мамандарының ғана емес, ғылыми көпшіліктің де игілігіне жұмсалыуына жол ашады.

Сондықтан да терминдерді тілімізге енгізерде, жан-жақты ойланып, тілші-ғалымдар мен сала мамандарының пікірімен санасып, тұрақтап қалатын терминдер қалыптастыруды мақсат ету қажет.

Ақпараттық технология терминдерін сөздікке емес, дискурсқа түсіру қолға алыну керек. Ол үшін компьютер бетіндегі, ішіндегі бүкіл сөздерді қазақша нұсқасымен жаңа құралдар жасалу керек. Демек, қазақша компьютер. Немесе телефондағыдай тілін ауыстырып алуға болатындай мүмкіндік жасау керек. Міне, осыдан кейін ғана компьютерге қатысты қолданылатын сөздердің бәрін компьютердің өзінде қазақша қолдану ғана біздің тілімізді өміршең етудің бір шарты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Астана, 2004.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
3. Момынова Б.Қ. Қазақ әдеби тілінің өміршеңдігі // С.Торайғыров атындағы ПМУ Хабаршысы. №3. 2010 ж.- 76 б.
4. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
5. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
6. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 112 б.
7. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М., 1989. – С. 4.
8. Айтбаев Ө. Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел! // Егеменді Қазақстан. – 2003. – № 134 (23344). – 31 мамыр.
9. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
10. Шойбекова Ғ.Б. Туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігі (семантикалық тәсіл). Филол. ғыл. канд. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 28 б.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1974. – 1-т. – 696 б.
12. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік/ жалпы ред. басқ. М.Б. Қасымбеков. Т.3. Информатика және есептеуіш техника. – 2014. – 452 б.
13. <https://baribar.kz/18625/asqar-zhumadildaev-qazaq-tilin-ghylymgha-aralastyruymyz-kerek/>

Алтынбек Әбділманов

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты*

ҰЛТТЫҚ ТІЛ НЕГІЗІНДЕ КОМПЬЮТЕР ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҮЛЕС САЛМАҒЫ

Мемлекет белгілі бір халықтың қалқаны. Сондықтан мемлекетшілдікке апарар бірден бір жол сол ұлттық негізде жатыр. Бұл айтылған пікірдің біздің мәселемізге қатыстылығы да сол – ел үшін игі істе пән сөздері де ұлтқа, сол ұлттың қалқаны болып отырған мемлекетке қызмет етуі тиіс деп ойлаймыз.

Қазақ елі өз тәуелсіздігін алған таңнан пән сөздерінің жаңа бағыттары мен өткен-кеткені туралы сүбелі ойлар қазақтың бүгінгі таңдағы ірі ғалымдарының еңбектерінен айқын көрініс алды. Әрине ол Әбдуәли Қайдар, Өмірзақ Айтбайұлы, Байынқұл Қали және сол аға буынның ісін жалғап келе жатырған Шерубай Құрманбайұлы т.б. әр жастағы ғалымдар.

Мақаламыздың негізгі мәселесіне қарай ойысар болсақ, салалық терминология – қоғамның даму тетігіне айналған тіл. Бүгінгі таңда технология бағытына икемделе білмейінше, маманданбайынша жетістікке жету мүмкін болмай қалды. Сондай тетіктердің бірі компьютер технологиясы болып отыр. Бесіктегі баладан еңкейген қарияға шейін осы технологияның жемісін татып жүр, тіпті қоғам бізді соған мәжбүрлейді десек артық болмас.

Компьютер саласы әлемде ең кенже, ең өзекті, болашақта берер жемісі мол ғылым бағыттарының бірі. Ал оның тілінің дені біздің көзқарасымыз бойынша, ағылшын тілі болып келеді. Десек те бұл технологияны ағылшындардың жапондықтардан, қытайлықтардан асып меңгермегенін де білеміз. Бірақ біздің ақпараттық шегіміз ағылшын одан соң орыс содан қалды қазақ тілі болып отыр. Қалай болғанда да көштен қалмас үшін біз бұл жаңа технологияны етене меңгерсек деген ниеттеміз. Осы орайда компьютер тілі біздің елде қандай, ұлттық негізі бар ма деген сауал бізді қатты мазалады.

XX ғасырдың аяғында-ақ қазақ тіліне компьютер терминдері сала мамандардың, бір жағынан тілші мамандардың еңбектерімен қолданысқа ене бастағаны белгілі. Алғашында электронды есептеуіш

мәшине ретінде, содан кейін информатика атауымен мектеп, арнаулы, жоғарғы оқу орындарында пән ретінде қазақша оқытылды, солай жалғастырылып келеді. Бұл арада айта кетер басты жайт пән сөздерінің тұрақтануы (унификация) мен таралуында (узуализация) статикалық (баспа) материалдарының, оқытылу үдерісінің маңызы зор. Саланы дамытушы маманның тілі – қоғамға салалық тілді жеткізетін асыл арна. XX ғ. аяғы тоқсаныншы жылдары компьютер тілін оқытуға арналған оқу құралдары мен оқулықтары алға қойылған бұл міндетті айтарлықтай жақсы атқарды. Әсіресе Балапановтың еңбектерін атап көрсетуімізге болады. Сол мекетеп оқулықтарының өзінен-ақ біз *перне, пернетақта, саймандар тақтасы, терезе, жады, жанама мәзір* деген сияқты кәдімгі қазақша терминдердің қатарын көре алдық.

Қазіргі қазақ тілінде бой түзеген компьютер терминдерінің терминжасамдық бағыты, сөзжасамдық тәсілдерді қолдану реті турасындағы ғылыми ақпараттарды шолғанымызда, бұл мәселеге ғалым Ш.Құрманбайұлының өзгелерге қарағанда тереңірек барғандығы қазақтың қалың сөзжасамының ішінен терминжасам қағидаттарына етене көңіл бөлгендігін, олардың елеп-екшеп көрсетуге тырысқандығын көре алдық. Соның ішінде компьютер терминдерінің де аналитикалық /синтаксистік/ (*гипермәтін, ая түсі, бос жол, жедел жад т.б.*), синтетикалық /морфологиялық/ (*батырма, жүктеуіш, сүңгіме, құрылғы т.б.*), лексикалық (*дискі, модем, код, блютуз т.б.*), семантикалық (*жою, арна, желі, бет, беттеу т.б.*) терминдерінің бар екендігін де өз зерттеулерінде тұщымды оймен жеткізе білген Ғ.Б.Шойбекова, Ж.Ә.Абдрахманова, А.Б.Насырғазының пікірімен жеткізгіміз келеді. Салада калькілеудің яғни өзге тілден көшірудің түрлі жолдарымен терминдер қалыптасып жатырғанын да жан-жақты сөз етілген. Демек байқағанымыздай саланың тілі зерттелмей жатыр, назардан тыс қалды дегенді айта алмаймыз. Керсінше, сала тілі мамандарының жіті бақылауында екендігі анықталып отыр.

Алайда бізді алаңдатар басты тағы бір жайт – сала терминдерінің өрісі мен өресі. Көп жағдайда ұлттық тілде термин қалыптастыру дегенде сол тілдегі сөздердің сыртқы пішініне сай, түрі келетін лексикалық бірліктен сөз сайлап алу деп қабылдайтындар аз емес. Десек те сөздің өз орнында, өз мағынасында өз сәнінде болуы ең маңыздысы. XX ғасырдың басындағы Ақмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының көкsegені де осы еді. Пәнсөздері ғылым-білімді игеру үшін жұмыс жасауы тиіс. Ал егер ол ондай қызмет атқара алмаса, білімді игеруде, мамандықты меңгеруде өзге тілдің

терминдеріне жүгінер болсақ, онда біздің терминдеріміз өз қызметін толығымен атқара алмағаны болып шығады. Сондықтан терминнің төңірегін айнабұлақ, жұмыр болуы тиіс. Қайта келіп сол баспа материалдарына, оқу-білімге қайта ұрындық. Демек, пән сөздерінің қолданысқа енуінің қайнары да осы жерде болса керек. Білім мен білік ұлттық тілде берілгенде ғана тіл ойлау тілі ретінде жұмыс жасайды. Ал біз айтып отырған пән сөздері сол ойлау шеңберінде ғана өз маңызына, мәніне ие бола алады. Сол тұста толық термин деп бағаласақ дұрыс. Бұдан тыс ол ұғым атау ретінде өмір сүруі мүмкін емес. Егер біз ғылыми ойды тұтас ұлттық тілде өрбіткіміз келсе, ең алғаш берілетін білім мен білік те тілде болуы шарт. Ендігі мәселе білім мен білікті, арнайы ғылыми ойды берер сөз табылмаса, қайтеміз дегендей болуы мүмкін. Бұл жағдайда, әрине, жоғарыда келтірілген терминжасамның барлық тәсілдерін емін-еркін пайдалануымыз керек. Соның ішінде *телу*, *ұқсату*, *балалу* сияқты жолдарға құрылған тәсілдерге басымдық берген дұрыс деп санаймыз. Өйткені бұл пішіндегі терминдер салалық білім беруде ұлттық өрісті сақтап, тыңдаушысының ой өресінің ұлттық негізде өрбуіне жол ашады.

Ерекше атап көрсететін тәсілдің бірі көшірме (калька) тәсіл. Кез келген көшірудің ізі қалады. Көшіру дегеніңіз өзгенің ой-санасын қайталау деген сөз. Көшірген сәтте өзге тілдегі танымдық (когнитивтік) ерекшелік те еркін енеді. Сондықтан бұл тәсіл ұлттық тілде ойлаудың арнасын не кеңітетін не тарылтатын, өзге бағытта өрбітетін әлеуеті бар екендігін де жақсы түсініп ескеруіміз керек.

Бүгінгі таңда тілімізде компьютерге қатысты орыс не ағылшын тіліндегі қалпын сақтап қолданылып жүрген терминдер саны аз емес. Әдетте, тілге ешбір өзгеріссіз еніп жат сипатын жоймаған сөздерді орыс тіл білімінде «варваризмдер» дейтін еді. Немесе біздің түсінігімізде «басқыншылар», «таптаушылар» десек болар. Кейбір ғалымдар бұндай терминдерді «халықаралық» деп атап ерекше мәртебе бергілері келеді. Дұрысында «халықаралық» дейтіндей сипат мүлде жоқ, ондай ұғымды ойлап табудың өзі де о баста қате болған. Ешқандай сөз дәл сол төркін тілдегідей пішінді, грамматикалық ерекшелікті сақтап «халықаралық» бола алмайды, тек ұғым ортақ болып, ал сөзде жекелеген семалық белгілері сақталуы ғана мүмкін. Дербес халықтың сөзін шектеп, белгілі әлеуетті халықтың сөзімен айтқызуға ешбір ұйымның құқы жоқ. Бұл геосаяси амал ғана.

Мәселе бізге бейтаныс жаңа ұғымды танып білуде қандай лексикалық-бірлікпен атауда болып отыр. Өзге тілден үздіксіз еніп жатырған салалық

ұғымдардың сансыз атауларына жедел балама табу, оған халықтың құлағын үйрету оншалықты оңай шаруа емес. Қисыннан үздіксіз жаңа сөз туғыза беру де мүмкін еместей көрінеді. Әрине тілімізде мағынасы жанасатын сөздерді балап, теліп, ұқсатып алып жатырғанымыз сөздің әлеуеті жетіп тұрақтанып жатса құба құп. Бұл мағынаның кеңеюі деп бағаласақ болады. Ондай лексикалық бірліктер аз да емес. Мәселен, *баған, перне, мәзір, жедел жады* т.б. Десекте үсті-үстіне жаңарып туындап жатырған жаңа компьютерлік ұғымдармен бірге жат тілдік атаулар толассыз тілімізге енуін қалай реттесек болар еді? Сөздердің тілімізге еркін енуімен қатар олардың өз мақамдары мен айту мәнерін, ырғақтарын бірге ала келетіндігі тағы бар. Яғни кірме сөз өз төркінін сақтаған сайын сол тілдің айтылу мәнері мен мақамын жоймайды. Сол арқылы ұлттық тілді, ұлттық тілде ойлау жүйесін бұзады деген қорқынышты да ашық айтқымыз келеді. Мәселені жан-жақты қарай отырып ұлттық негіздегі терминжасамның өзге де жолдарын қарастырғымыз келеді.

Бұл ретте ХХ ғасырдың басында пәнсөздері төңірегінде терең ойлана білген зиялы азаматтардың пікірлері асыл көрінеді. Оның ішінде жат тілден сөз алуда тек негізгі түбірін ғана оны да дыбыстық өзгеріске түсіріп алуымыз қажет, ал қалған қосымша бөліктерін мүлде қабылдамау керек дегені әлі күнге өзекті санаймыз (Қ.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы). Бұл тәсіл қазақ тілінде жартылай орындалып та келді. Мәселен, материалдық, компьютерлік деген сөздерде қазақ тілінің қосымшалары қолданылса да, сөз дыбыстық тұрғыдан, құрылымдық жағынан толық сынбаған. Бұл жолда А.Байтұрсынұлы бастаған зиялылар сөз сындырып қолдануды тәжірибеге алып көрген. Мәселен, Қ.Кемеңгерұлының 1931 ж. «Атаулар сөздігінде» (*ғаз, лінзі, бөреңке, галбен батарейі, ғауын, гаммі, мәшине*), Н.Қаратышқанұлының 1927 ж. «Пән сөздерінде» (*кәбел, кәпсәл, кемесие, лабаратыр, линзі, лұпа, қылор*), бәлкім сол кездің ауызекі сөйлеу тілінен алынған болуы мүмкін, орыс тіліндегі сөздерді дыбыстық өзгеріске түсіріп, қазақы мақамда берілген. Десекте бұл жол ұзақ болды дей алмаймыз. Бірен сөздер болмаса (кереует, самаурын, бәтеңке, сома, шот, нөмір т.б.), жалпы әдеби тілдің ортасынан бұндай сөздер ығыстырылып тасталды. Бұған сыртқы саяси ықпалдың болғанын да жоққа шығара алмаспыз. Тілді ресми тәртіпке келтіру, орыс тілінің негізінде жүйелеу сияқты о бастағы ұлттық негіздегі зерттеу-зерделеуден мүлде өзе күрделі игере зерттеу жұмыстары басталып кетті.

Тіл толық мағыналы сөздерден, көмекші сөздерден құралады. Ал олар өз кезінде сол тілде ойлау жүйесінің құралы болып келеді. Егер ойлау

жүйесінің құралы жат сөздермен оралатын болса, ұлттық тілде айқын ойлау болмайды. Ой шұбарланады, көмескіленеді. Анық болмаған соң, тіл тұтынушы, өзіне түсінікті жүйеге көшуі ықтимал. Бұған мынандай мысал келтірейік, қазақша оқып білім алған, қазақша еркін сөйлейтін азамат компьютерге қатысты ақпаратты қазақшадан гөрі, орысша оқуға бейім келеді. Неге? Өйткені оның санасы жүйедегі барлық сөз-құралдарды таниды (қазақ тілі арқылы), ал орыс тіліндегі тілдік жүйеде әр бірілік өз орнында болғандықтан әлде қайда қолайлы, тез түсіне алады. Бұны мойындауымыз керек. Алайда тіліміздің өсіп-өркендеуіне бұл үрдістің еш пайдасы жоқ. Керсінше, кері кету болып табылады. Осы орайда назарға алатын тағы бір мәселе терминнің ойлау белгісі ретінде тілге енуі. Салада орын алған термин жай ғана сөз қатарын толыстырғаны жеткіліксіз, жаңа сөз ойлау тетігі болуы маңызды. Өкінішке орай салада түрлі статикалық амалдармен енгізілген жаңа терминдеріміздің ел-жұрттың тілінде қызмет етуі төмен дәрежеде. Яғни тұрақтануы, көпшілік мамандар тарапынан танылуы баяу жүргізіліп келеді. Маманның тілі – сала тілінің бірден бір көрсеткіші. Бұл орайда сала маманының кәсіби тіл мәдениеті турасында да ой қозғауға болады. Маман ұлттық негіздегі терминдермен күнделікті жұмыс жасағанда ғана сол терминнің жүйеде орныққанының көрсеткіші. Ал егер олай болмаса, жаңа термин жасандылық танытып тайқып тұрады. Ондай терминдер компьютер терминдерінің арасында да жоқ емес. Мәселен, біздіңше тәп-тәуір *тінтуір (мышка)*, *сақтағыш (флешка)*, *бума (папка)*, *пернетақта (клавиатура)* сияқты терминдер өз орында қоғамда өте сирек қолданыс тауып жүргенін аңғарып жүрміз. Керсінше маманның не жай компьютер қолданушының күнделікті тілінде «*курсив жазу*» (*көлбеу жазудың орнына*), «*жирный қылып жазу*» (*қанық қылып жазудың орнына*), «*загрузитта*» (*жүкте сөзінің орнына*) деген сияқты қойырпақ тілдегі ақпарат алмасуды жиі естіп жүрміз. Яғни ауызекі сөйлеу стилінде терминдердің тұрақты қолданылу деңгейі өте төмен екендігін көре аламыз. Ал терминді тұтынушы дұрыс қабылдамаса, оны белгілі бір салаға мамандануда етене қолданбаса, салалық ғылым да, білім де дамымайды, дамыса да қазақ тілінен іргесін алшақ сала беретіндігі ақиқат.

Бұрынғы кеңес үкіметі аумағындағы елдердің ақпараттық кеңістігіндегі компьютер терминдері негізінен ағылшын тілінде өрбіп, өсіп отыр. Олардың ағынынан тіпті орыс тілінің зардап шегіп отырғанын көріп отырмыз. Соңғы он-он бес жылда орысша емес тура ағылшын тіліндегі терминдер мен терминбөлшектердің артып отырғаны байқалады. Мәселен,

DVD, sms, CD, USB. Delete, ctrl, HDMI, HDD, skip т.б. Бұл мысалдардың дені, көріп отырғаныңыздай, қысқарған сөздер. Қысқарған сөзден құралған термин атаудың бір ерекшелігі – шарттылығының басымдылығы. Сөздер тізбегі код деңгейіне ойысқан. Ал код болып қабылданған сөзге балама табудың, не аударудың өте қолайсыз, тіпті тиімсіз тұстары да бар. Бұл арада шарасыздық танытып, жат тілдік терминбөлшектерді, қысқарған сөз терминдерді реттеуден бас тарту керек деген сөз емес. Керсінше амалын тауып, әріптік сәйкестік тауып бұндай терминдерді стандарттауды қолға алу маңызды жұмыс. Яғни ұлттық негіздегі терминдерді терминологиялық мемлекеттік стандартқа енгізу мәселесі қозғалуы тиіс. Бұл мемлекеттік терминологиялық комиссияның жүйелі жұмысының нәтижесі болуы шарт.

Қорыта айтқанда, компьютер терминдерінің қазақ тіліндегі ұлттық сипаттағы негізгі қоры қалыптасқан. Сала тілі қазақ терминжасамының жүйесінде орын алғандығын анық айта аламыз. Алайда сала тілінің маман тілі ретінде кең құлаш таралуы, сәйкесінше ұлттық негіздегі терминдердің күнделікті, практикалық қолданыста өте төмен дәрежеде екені ғылыми ортаны, сала мамандарын қатты алаңдататын мәселе екендігін көрсетуіміз керек. Өзге сала тілі терминдеріне қарағанда ақпараттық технология саласының терминологиялық өрісі орыс тілі мен қоса ағылшын тілімен етене байланысып жатқандығы салалық терминологияны дамытудың жаңа, өзгеше тәсілдерін ойластыру қажет екендігін де аңғартып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері /Шойбекова Ғ.Б., Абдрахманова Ж.Ә., Насырғазы А.Б., Фил. Сериясы №1(177) 2020
2. Атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік, 2004.-184
3. Қаратышқанов Н. Пән сөздері. – Терминологиялық сөздік. – Алматы: Ер-Дәулет, 2004 -128
4. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі. –Алматы, 2005. -144

Ақтоты Шайқұлова

*Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және
байланыс университеті, Ақпараттық
қауіпсіздік жүйелері кафедрасының доценті,
техника ғылымдарының кандидаты*

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ САЛАСЫНДА ТЕРМИНДІК ҚОРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ақпараттық технология саласы үнемі даму үстінде, кешегі программа бүгін моральдік жағынан ескірді. Күн сайын жаңа ақпараттық қызмет көрсету, жаңа ақпараттық өңдеу технологиялары өмірге келуде.

Барлық қызмет салаларында ғылыми-техникалық аудармаға деген сұраныс артып келеді және аудармашының жоғары біліктілігін талап етеді.

Техникалық мәтіндер маңызды ақпарат тасымалдайтын көптеген терминдерге толы. Терминдерді қолдану және аудару кезінде пайда болатын дәлсіздіктер мен қателіктер түрлі саладағы мамандар арасында бір кәсіби салада түсініспестік пен дау туғызары сөзсіз. Бір ғана білім беру саласын алар болсақ, еліміз тәуелсіздік алған жылдары көптеген оқу орындарында, әсіресе техникалық білім беретін оқу орындарында сабақ орыс тілінде жүрді. Нақты дәлел келтіретін болсақ, Алматыдағы Политехта (қазіргі Қ.И.Сәтбаев атындағы университет) АТ бойынша алғашқы қазақ топтары 1989 жылы ашылды. Материалдар орыс тілінде болғандықтан, алғашқы қазақ топтарының студенттері сабақ оқи жүріп, аударма жасаумен айналысты. Ол кезде арнайы терминдер аудармасы болған жоқ, бірақ АТ саласындағы терминология сол кезде өмірге келді деуге болады (Сарыпбеков Ж.С., Ченсизбаев Б.А., Ахметова С.Г., Налибаев Ж.Б. Русско-казахско-английский терминологический словарь по информатике и вычислительной технике. Алматы, 2007. – 304 с).

Оған дейін 1978 жылы Қазақ Совет энциклопедиясының Бас редакциясынан шыққан (редакторлары Сауранбаев Н. Т., Мусабаев Г. Г.) шыққан екі томдық Орысша-қазақша сөздік кең қолданысқа ие болатын.

Жалпы тіл мәртебесіне Еліміз тәуелсіздік алғалы ерекше көңіл көлініп, көптеген істер тындырылуда. Қазақстан Республикасының Үкіметі жанынан Терминологиялық комиссия құрылды, сол Терминологиялық

комиссияның отырыстарында мақұлданған терминдер Терминологиялық хабаршы жинағына шығарылып келді, әрі баспасөз беттерінде жарияланып та жүрді. Қазір Терминкомның арнайы сайты жұмыс істеп тұр, онлайн-аудармашылар көбейді.

Соған қарамастан АТ саласында терминдер аудармаларына байланысты мәселелер әлі күнге өзектілігін жоймай келеді.

Ақпараттық технологиялар саласындағы қолданыстағы терминдерге шолу

Академик, Педагогикалық ғылымдар академиясының президенті Асқарбек Құсайынов / Сурет <http://tilalemi.kz> сайтынан

– 1999-2000 жылдары, елімізде алғаш рет, Қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық терминологиялық сөздіктердің 31 томдық топтамасы жарық көрді.

2012-2014 жылдары Педагогикалық Ғылымдар Академиясында Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктердің 30 томдық топтамасы дайындалып, басылды. 1999-2000 жылдары шыққан сөздіктердің әрқайсысында шамамен 5 мың термин болса, бұл сөздіктерде 10-12 мың термин болды. Бұл сөздіктерді жасауға 450-ге тарта сала ғалымдары мен мамандары атсалысты.

Бекітілген атау сөздер (терминдер) неге пайдаланылмайды?,- деген сұраққа былай жауап береді:

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминологиялық комиссиясының бекітуге ұсынатын терминдерінің кемшілігі де жоқ емес.

1. Кей терминдерге жәй халықтың тілі келмейді немесе дұрыс жаза алмайды.

2. Әркімнің қолында арнайы сөздіктер болмаған соң іздемейді және іздеуге уақыты да жоқ.

3. Интернет желіні пайдалануға мүмкіндік аз. Толық түсіндіру жұмысы жүргізілмейді.

4. Қазақы тәрбие алып, көшпенді ғұмырды көрген қазақтар үшін не үндестік заңына бағынбаған, не қазақ сөз табиғатына бейімделмеген сөзді дұрыс айту қиын.

5. "Халықаралық термин" деген атпен қолданысқа енгізілген атау сөздердің жазылуы мен айтылуы орыс тілінің табиғатына бейімделіп, қазақ тіліне өзгеріссіз әкелініп жатыр.

6. Бекітілген сөз халықтың танымына сіңіскенге дейін ерсі сезіледі. – дейді академик.

Тіл жанашыры, мәдениеттанушы, журналист Серік Ерғалидың пікірінше:

Қарастырылған терминдер субъективтік сипаттан әріге аса алмайды, бекітілген терминдер лингвистикалық ортаның сенімінен шыға алмай, көбіне күмән мен дау тудырады.

"Қазақша сөз жазушыларға" деп аталатын мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы: "...Сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ" – деп жазады.

Мәдениеттанушы, тіл зерттеуші, журналист Серік Ерғали:

"Ориентир" – "бағдар" сөзі арқылы қазақ тілі "ориентировка" ұғымын беретін "бағдарламадан" қағылып қалды. Бұған дейін "аялда" етістігінен "аялдама" зат есімін тудыру қалыптасқан үдеріс болса, енді кемінде 6-7 салалық мағынасы бар "программа" сөзін бір ғана "бағдарламамен" баламалау тәжірибесі пайда болды.

"Бағдарлама" сөзі – белгілі бір бағытты жалпылама түрде бетке алу мүмкіндігі болса, "программа" ұғымы – нақты тәсілдер мен мүмкіндіктер қарастырылған қойылған мақсатқа, межеге нақты жету жолы болып табылады.

Том-томдап сөздік шығаратын заман емес. компьютерде, телефонда, гаджетте қолданылатын программалық қамтама жасау керек,-дейді Серік Ерғали.

Нақты күн тәртібіндегі мәселелерге келетін болсақ Ақпараттық технология саласындағы терминдерде әлі күнге бір терминді қазақша бірнеше нұсқада қолдану жиі кездеседі. Оған дәлел: Қарапайым **«мышканы»** алайық. Терминком бекіткен сөздіктегі атауы **мінтуір**, ал өмірде оны **тышқан** деп жиі қолданады.

16 авг. 2015 г. - Пуск батырмасы – бұл батырманы басқаннан кейін жүйенің бас ... Ал қосымша батырмаға тышқанның оң жақ батырмасы жатады.

bagdar.info > saba-kni-simbi-s... > Перевести эту страницу

Есептер тақтасы - Сабақ Күні Сыныбы Сабақтың ...

Пуск батырмасы – бұл батырманы басқаннан кейін жүйенің бас менюі пайда ...

Тышқанның оң жақ батырмасын шерту деп тышқанның нұсқағышын ...

studopedia.info > ... > Перевести эту страницу

Студопедия — CtrlAltDel пернелер комбинациясын басу

Объектіні ағымды жасап, CtrlB пернелер комбинациясын басу. 5. Тышқанның оң жақ

батырмасымен объектіні шертіп, "Қасиет" командасын таңдау. 157.

g.engime.org > informatika-pe... > Перевести эту страницу

A. жүйелік ПЖ - Информатика пөнінен тәстілік тапсырмалар

21 нояб. 2017 г. - A. Тышқанның оң жақ батырмасын басу. B. Тышқанның сол жақ ... E.

Контексті менюді шығарып, тышқанның батырмасын басу. \$\$\$ 7.

engime.org > eserteuush-tehni... > Перевести эту страницу

IV. Тышқанның оң жақ батырмасын шерту - engime.org

11 февр. 2020 г. - Тышқанның көрсеткішін Открыть командасына қойып, оның сол жақ

Курсор, меңзер – ИВТ саласы бойынша меңзер болып бекітілген, Википедияда мынадай түсінік берілген:

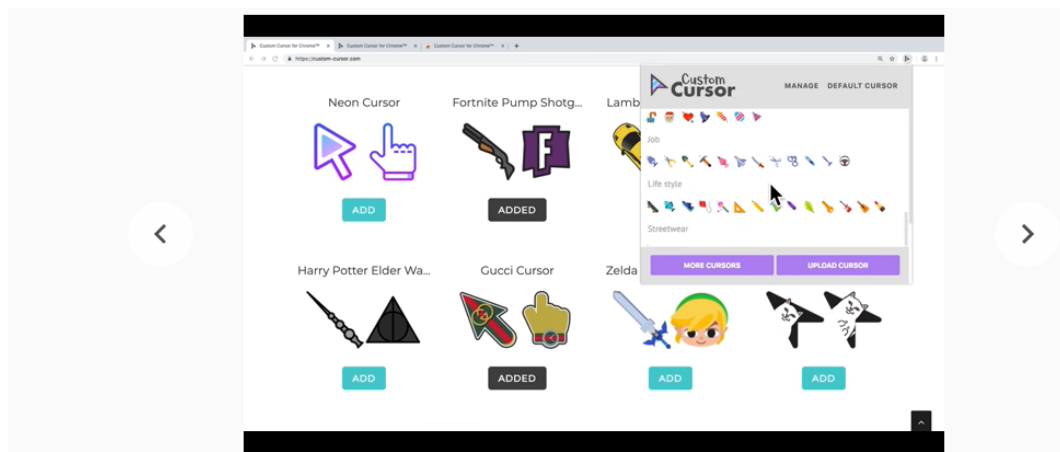
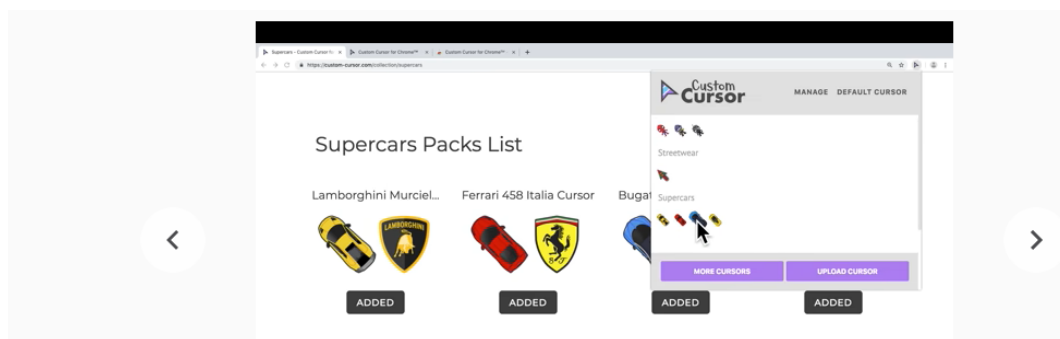
Курсор:

- Курсор — экранная пометка (различают курсор мыши и текстовый курсор, также внешний вид курсора может передавать состояние системы);
- Курсор в базе данных — ссылка на контекстную область памяти.

АТ саласында ол меңзер болса, Деректер қорымен жұмыста ол меңзер емес сілтеме болмай ма?!

Электроника, радиотехника и связь бөлімінде – ЖҮГІРТПЕ, ал Культура и искусство бөлімінде – СІЛТЕР деп аударылады.

Мәдениет және өнер саласындағы курсор деген не?,- деген сұраққа Google былай жауап береді:

<https://chrome.google.com/webstore/detail/custom-cursor-for-chrome/ogdlpmhglprejoiomcodnpjngfcpmgale?hl=ru> 23.05.2020. 10:52

АТ мен Мәдениет саласындағы курсордың айырмашылығы неде? деген сұрақ туындайды.

Экран – экран (ТК)

Қолданыста АҚПАРАЛҒЫ түсінігінің кең таралып кеткендігін байқауға болады, мысалы

stud.kz > referat > show ▾ Перевести эту страницу

[Word редакторы жайлы | Скачать Материал - Stud.kz](#)

кезде **ақпарат** бетінде WORD редакторының терезесі шығады. Терезенің жоғарғы жағында WORD редакторының менюлері көрінеді. Меню мынадай ...

stud.kz > referat > show ▾ Перевести эту страницу

[Word редакторы | Скачать Курстық жұмыс - Stud.kz](#)

Бағдарламаны жұмысқа қосқан кезде **ақпарат** бетінде WORD редакторының терезесі шығады. Терезенің жоғарғы жағында WORD редакторының ...

zharar.kz > jospag ▾ Перевести эту страницу

[Құжатты баспаға шығару - Zharar.kz](#)

WORD жүйесін жұмысқа қосқаннан кейін **ақпарат** бетіне. Жаңа құжатты ашқаннан кейін жұмысты жаңа үйренген адам. Өрі қарай сіздің құжатпен ...

Кнопка – түймешік

Клавиша - перне

Кнопка- батырма

Клавиатура - пернетақта

Программное обеспечение - бағдарламалық жасақтама, бағдарлама қамтым, бағдарламалық қамту (2019 жылы бекітілген термин) болып аударылған. Оның жанында бұл сөздерді Яндекс ПЕРЕВОДЧИК дұрыс аударған секілді - **бағдарламалық қамтамасыз ету**.

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА —

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	Базалық программалық қамтым	Базовое программное обеспечение	Информатика и вычислительные техники

Выберите категорию ▾ программное обеспечение 🔍 Найти

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА —

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	бағдарламалық жасақтама, бағдарлама қамтым, бағдарламалық қамту	программное обеспечение	2019 жылы бекітілген термин
2	бағдарламалық қамтым (ақпараттық технология)	программное обеспечение	2006 жылы бекітілген термин
3	Бағдарламалық қамтым	Программное обеспечение	Сборник утвержденных терминов
4	Бірлескен программалық қамтым	Совместное программное обеспечение	Информатика и вычислительные техники

Химия-да СНАРЯЖЕНИЕ де Жасақтама болып аударылады.

Базы данных – деректер базасы деп аударылған, неге Деректер қоры болмасқа?!

Базы знаний - білімдер базасы (философия саласы бойынша БІЛІМДЕР ҚОРЫ) болып отыр, АТ терминологиясында Білімдер қоры болса қате бола ма?

Операциялық жүйелер – операциялық жүйелер болып бекітілген. Бірақ қолданыста ОПЕРАЦИОНДЫҚ ЖҮЙЕ деген тіркестердің жиі кездесетінін байқауға болады.

rpt-online.org > ... > Перевести эту страницу

Операциондық жүйе - презентация онлайн - ppt Онлайн

Операциондық жүйе дегеніміз не. Жүйені жүктеу. Жұмыс столы және жарлықтар. Есептеу панелі. Терезелермен жұмыс. Басты меню. Басты менюдің ...

lib.kstu.kz > ITB > теория > лек6 > Перевести эту страницу

6. Операциялық жүйелер мен желілердің негіздері

Бағдарламалық қамтамасыздандыру деңгейлері: базалық, жүйелік, қызметтік, қолданбалы.

Операциондық жүйе – желісілермен қамтамасыз ететін ...

Сеть - Желі

Линия – желі (2016), торап (2007)

Информатика и вычисли

вычислительная сеть

Найти

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	ЖЕТ Жергілікті есептеу торабы	ЛВС Локальная вычислительная сеть	2007 жылы бекітілген термин
2	ЖЕТ Жергілікті есептеу торабы	ЛВС Локальная вычислительная сеть	Сборник утвержденных терминов
3	Есептеуші тор	Вычислительная сеть	Информатика и вычислительные техники
4	Тәңірелікті есептеуші тор	Локальная вычислительная сеть	Информатика и вычислительные техники
5	Есептеуші желісі	Вычислительная сеть	Статистика, стандартизация и интеллектуальная собственность
6	Жергілікті есептеу желісі	Локальная вычислительная сеть	Статистика, стандартизация и интеллектуальная собственность
7	жергілікті есептеуші желі	локальная вычислительная сеть	Делопроизводство и архив

Доступ к информации - Ақпаратқа қолжетім деп аударылған. Бұл қаншалықты дұрыс. Неге ақпаратқа қол жеткізу деп аудармасқа.

Доступность – қолжетімділік деп әдемі аударылған.

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	Ақпаратқа қолжетім	Доступ к информации	Информатика и вычислительные техники

Мынадай аудармаларды Термиинком қалай бекіткен:

Подпрограмма (Ішкі программа болу керек деп ойлаймын) – *кіші программа*.

Настройка программы – *программаны теңшеу*.

Іздей берсең осындай екіұшты аудармалар жиі кездеседі және ол аудармалардың тәжірибе жүзінде басқа баламаларының жиі қолданылатынына көзіміз жетіп отыр.

Ақпараттық технологиядағы қауіпсіздікке байланысты терминдерге шолу

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, өңделетін, берілетін, сақталатын деректер көлемінің өсуі – оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігін тудырып отырғандығы белгілі.

Осыған байланысты ақпараттық қауіпсіздік проблемалары (АҚ) өзектілігі мен маңыздылығы мынадай факторларға негізделген бірінші дәрежелі мәнге ие болады:

- * әртүрлі қызмет салаларында қолданылатын дербес компьютерлер (ДК) паркінің жоғары өсу қарқыны және соның салдарынан есептеу желілері мен ақпараттық ресурстарға тікелей қол жеткізе алатын пайдаланушылар шеңберінің күрт ұлғаюы;

- * ДК және басқа да Автоматтандыру құралдарының көмегімен жинақталатын, сақталатын және өңделетін ақпарат көлемін ұлғайту;

- * заманауи қауіпсіздік талаптарына сәйкес келмейтін аппараттық-бағдарламалық құралдар мен технологияларды қарқынды дамыту;

* ақпаратты өңдеу құралдарының қарқынды дамуының және ақпаратты қорғаудың қажетті деңгейін қамтамасыз ететін халықаралық стандарттар мен құқықтық нормаларды әзірлеудің АҚ теориясын пысықтаудың сәйкес келмеуі;

* өзінің идеологиясы бойынша АҚ-ның жеткілікті деңгейін қамтамасыз етпейтін интернет желісі базасында желілік технологияларды жаппай тарату, бірыңғай ақпараттық-коммуникациялық әлемдік кеңістік құру.

Жоғарыда көрсетілген факторлар АҚ-ның жеке тұлға, қоғам және мемлекет деңгейінде қауіп-қатерлерінің белгілі бір спектрін құрады. Олардың едәуір бөлігін бейтараптандырудың құралы АҚ теориясы мен ақпаратты қорғау әдістемесін қалыптастыру болып табылады.

АҚ ақпараттық қоғамда маңызды орын алып отырғаны белгілі. Олай болса Қазақ терминологиясында тағы бір сала пайда болды және ол ерекше назар аударуды талап етеді деген сөз.

Ол терминдер қайдан келді, қалай пайда болды?

Есептеу техникасының пионерлері:

Чарльз Бэббидж – үтірден кейін 8 таңбалы сандарға дейін есептейтін калькуляторды, 20 таңбалы сандармен жұмыс істейтін автоматты, заманауи компьютердің алғашқы прототипін ойлап тапқан;

Ада Лавлейс – ағылшын математигі, компьютерлік программалаудың пионері;

Алан Тьюринг ағылшын математигі, Тьюринг машинасын ойлап тақып;

Норберт Винер – американдық математик, кибернетика және жасанды зерде ұғымын өмірге әкелген;

Бертінде Intel америандық корпорациясы (12 МГц жұмыс жиілікті жаңа 80386 процессорын ұсынды),

IBM корпорациясы - OS/2 операциялық жүйесінің алғашқы нұсқасын әзірлеген;

Microsoft – Билл Гейтс Basic тілінің интерпретаторын 1975 жылы құрастырған;

ССРО-да 1950 жылдары БЭСМ, БЭСМ-2, М-20, БЭСМ-6, Эльбрус сериясындағы ЭЕМ жобалары жасалған (IBM-360 американдық машиналар сериясымен ұқсас);

Бұл елдер қазіргі кезде де АТ саласында көшбасшы. Олай болса АТ саласында қазақ тілінде жат терминдердің пайда болуы заңды.

Негізінде, орыс тіліндегі терминдер негізі шеттен енгендіктен, оның түпнұсқасы — ағылшын тіліне зер салған дұрыс тәрізді.

Терминком бекіткен көптеген терминдер қолданушылар тіліне

жатық, оны түсіндірме беріп, талдап жатудың да қажеті жоқ. Мысалы,

Защита информации	ақпаратты қорғау
Информационная безопасность	ақпараттық қауіпсіздік
Доступность информации	ақпараттың қолжетімділігі
Доступность	қолжетімділік
Целостность	тұтастық
Конфиденциальность информации	ақпараттың құпиялығы (неге бір жерлерде құпиялылығы?)
Право доступа	қол жеткізу құқығы
несанкционированный доступ	Рұқсатсыз қолжетімділік
Уязвимость	осалдық, осалдылық
Пароль	құпиясөз
Антивирус	антивирус
Резервное копирование	резервтік көшіру
Межсетевой экран	желіаралық экран
Экран	экран
Аудит	аудит
Верификация	верификация
Дайджест	дайджест
Журналирование	журналдау
Злоумышленник	қаскүнем
Искажение в тексте	мәтіндегі бұрмалану
Регламентация	регламенттеу

Информатика и вычисли

антивирус

На

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	Антивирустық программа	Антивирусная программа	Информатика и вычислительные техники
2	Вирусқа қарсы	Антивирус	Медицина
3	Антивирус	антивирус	Бытовое обслуживание, пищевая промышленность

Бірқатар терминдерді көпшілік талабынан шығады деу қиын.

Физическое похищение вредоносных кибератак қалай аударылар еді?
секретный – құпия ТК конфиденциальный – құпия, жасырын
Шифрование -

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	Шифрлау	Шифрование	Математика
2	Ашық кілттермен шифрлеу	Шифрование с открытыми ключами	Информатика и вычислительные техники
3	Жабық кілттермен шифрлеу	Шифрование с закрытыми ключами	Информатика и вычислительные техники
4	Шифрлеу	Шифрование	Информатика и вычислительные техники
5	Өтпелі шифрлеу	Сквозное шифрование	Информатика и вычислительные техники

Дешифрование

Информатика и вычислительные техники ✓

Дешифрование

Найти

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОИСКА

№	Название на казахском	Название на русском	Категория
1	Дешифрлеу	Дешифрование	Электроника, радиотехника и связь
2	Фотосуреттер шифрын ашу	Дешифрование фотоснимков	Военные действия

Терминком сөздігінен табылмаған сөздер:

Собственник информации

Владелец информации

Правило доступа қолжетімділік немесе қолжеткізу ережесі (Яндекс ПЕРЕВОДЧИК кіру ережесі деп аударады. Осы аралықта қолданушылардың көпшілігі Терминком сөздігін білмеуі де мүмкін)

Нарушитель информационной безопасности не деп аударылар еді. Тура аудармасы – ақпараттық қауіпсіздікті бұзушы. Бұл қаншалықты дұрыс?

киберпреступность комплекса қалай аударылар еді?

вредоносных программ – зиянды программалар (зиянкес программа деген қалай?)

АТ саласындағы терминдердің бір тобын іріктеп,
олардың аудармаларын талқылауға ұсынамын:

Ұсыныстар:

Термин	Қолдануға ұсынылатын нұсқа	Wikipedia-дан алынған түсіндірмелер
Администратор защиты (безопасности) информации	Қорғау (қауіпсіздік) администраторы	Латынша <u>administrator</u> Әкімші - ТК
Анонимус	Анонимус	Ағылш. Anonymus, [ə'nonɪ.məs]; «анонимді», «аноним», «аты жоқ»
Бэкдор	Бэкдор	Ағылш. back door — «чёрный ход», «артқы есік») — арнайы кірістірілетін алгоритмдегі ақау
Биткоин	Биткоин	(ағылш <i>Bitcoin</i> , <i>bit</i> — бит және coin — монета)
Вредоносная программа	Зиянкес программа	
Дешифрование	Шифрды ашу немесе кері шифрлау	ТК-Дешифрлеу
Информативный сигнал	Информативті сигнал	ТК-Ақпараттау
Имитовставка	Имитоендірме	шифрлау байланысы жүйесін немесе басқа криптожүйені жалған деректерді таңудан қорғау. Деректерді рұқсатсыз өзгерістер енгізуден қорғау, басқаша айтқанда, хабарламаның бүтіндігін қорғау. Қосымша код қосу арқылы іске асырылады
Крэкинг	крэкинг	программалық қамтаманы бұзудың жаргондық атау, ағылш cracking, crack — расщеплять)
Кибератака	кибершабуыл	

Кибератака	кибершабуыл	
Киберпреступник	киберқылмыскерлер	
Комплаенс	Комплаенс	ағылш. compliance — келісу, сәйкестік, to comply — орындау
Компрометация (ключей)	Компрометация	франц. compromettre – (беделін үзіп алу, беделіне дақ түсіру, кілтті ашу, әшкерелеру –ТК). Ақпаратты қорғау саласында баламасы жоқ.
Маршрутизатор	маршрутизатор	Маршруттауыш, бағдарлауыш-ТК Тағы бір атауы ағылш.Router (Rout – маршрут деп аударылды).
Маскировка	Маскалау	Неміс.maskieren «маскировать»,франц. Masquer. Алдамша-1998 Бүркемелену-2012-2015 Перделеу –РЭТ Бүркеу-РЭТ
Претекстинг	Претекстинг	Ағылш. pretexting) — қаскүнем басқа адамның атынан алдын ала дайындалған сценарий бойынша құпия ақпаратты талап етеді
Программные закладки	Программалық қыстырмалар	Толтырым, толтырма-ТК АТ терминіне қатысты емес.
Секретный	құпия	Конфиденциальный - жасырын, құпия
Скрипт-кидди	Скрипт-кидди	Ағылш. <i>cript kiddie</i> — хакерлік мәдениетте компьютерлік жүйелер мен желілердің шабуылы үшін басқалар әзірлеген скриптерді немесе бағдарламаларды олардың әрекет ету механизмін түсінбестен пайдаланатын, тәжірибесі аз адамдардың атауы

Сокрытия	Бүркемелеп-жабу	Бүгіп қалу -ТК
Токен	Токен	Ағылш. <i>token</i> «белгі, символ, жетон). пайдаланушыны авторизациялауға, электрондық хат жазысуды қорғауға, ақпараттық ресурстарға қауіпсіз қашықтықтан қол жеткізуге, деректерді сенімді сақтауға арналған USB-брелок түріндегі ықшам құрылғы
Утечка	Сыртқа кетуі	таралып кетуі-ТК распространение –таралу ТК
Учетная запись	Тіркеу жазбасы	есептік жазба ТК
Фишинг	Фишинг	Фишинг (англ. phishing, от fishing —мақсаты пайдаланушылардың құпия деректеріне — логин мен парольдерге қол жеткізу болып табылатын интернет-алаяқтық түрі
Фрикинг	Фрикинг	ағылш phreaking, пайдаланушыдан жасырын немесе құжатталмаған функцияларды пайдалана отырып, телефон автоматтарын, телефон желілері мен ұялы байланыс желілерін бұзуды білдіретін сленгілік өрнек. Әдетте фрикинг тегін қоңырау шалу, жеке мобильді шотты толтыру үшін жүзеге асырылады
Хактивизм	Хактивизм	Ағылш. <i>hacktivism</i> ; — белгілі бір мақсатта компьютерлер мен компьютерлік желілерді заңсыз тәсілдермен пайдалану
Хактивист	Хактивист	Ағылш.(Hacktivist). Хакер+активист дегенді білдіреді
Хеш-код	Хеш-код	

Хеш-функция	Хеш-функция	Ағылш. <i>hash function</i> белгілі бір алгоритммен орындалатын, белгіленген ұзындықтағы бит жолына еркін ұзындықтағы кіріс деректер массивін түрлендіруді жүзеге асыратын функция. Хеш-функция өндіретін түрлендіру хештеу деп аталады Араластыру-ТК
Хеширование	хештеу	

Бұл ақпараттық технологияның ішіндегі Ақпаратты қорғау және қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласы бойынша қамтылған сөздердің 1000-нан бірі, мүмкін мыңнан да көп шығар. Ал кестедегі терминдердің 90 пайызы Терминком бекіткен сөздерде жоқ.

Бір ғана digital.report (<https://digital.report/cybersecurity-terminology>) сайтының бір ғана бетінде кибер сөзімен байланысқан 50 шақты терминді кездестіруге болады.

Халықаралық термин деген ұғым бар. Оған ғалымдар мынадай түсінік береді: "Халықаралық термин дегеніміз арғы тегі латын, грек сөздері негізінде пайда болған еуропа тілдерінің сөздері. Орыс тіліне еніп, орыс тілінің тілдік заңдары бойынша аздаған өзгерістерге түсіп, қалыптасып кеткен бұл сөздер қазақ тіліне (түркі тілдеріне) енген жағдайда, олар ешқандай өзгерістерге түспей, орыс тілінде қалай айтылса, солай айтылып, қалай жазылса солай жазылуы керек. Өйткені бұл сөздер дүниежүзі халықтарына ортақ сөздер.

Ақпаратты қорғаудың техникасы мен технологиясы өте көп. Әр технологияның өз терминдері бар. Олай болса терминмен жұмыс өте көп.

Ол осындай бір кездесуде шешіле салатын мәселе емес.

Жалпы шешу жолдары:

1. Тіл саясаты комитеті Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігіне немесе Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы" қоғамдық бірлестігіне қарау керек (Мәдениет және спорт министрлігіне қарамау керек);

2. Республикалық терминологиялық комиссиясының құрамына лингвист, филолог ғалымдармен бірге салалық маман-ғалымдар кіргізілуі керек (формальді түрде бір маманды қоса салу – дұрыс емес);

3. Ғылыми-техникалық терминология комитетін құру қажет;
4. Ғылыми салалық кеңестермен, қоғамдық ұйымдармен жүйелі іскерлік қатынас орнатылу керек;
5. Аударуға ұсынылған терминдерді, аудармаларды, баламаларын талдайтын сараптамалық зертхана құру;
6. Сайттың жариялылық дәрежесін көтеру қажет;
7. Түрлі деңгейдегі ғылыми-практикалық конференцияларда қазақ тілінің мәртебесін көтеруге бағытталған салалық тақырыптардың қамтылуын іске асыру керек;
8. Ғылыми журналдарда терминдер мен терминологияға арналған арнайы секциялардың болуын ұйымдастыру керек;
9. Конференцияларда, ғылыми-практикалық семинарларда Қазақ тілінде оқыту технологиясы мен әдістерін (салаларға байланысты) жарияланатын мақалаларға басымдылық беру;
10. Терминком бекіткен сөздерді тағы бір електен өткізу керек. Ондағы тіл саласындағы білікті мамандарды салалық кәсіби мамандармен толықтыру немесе Терминкомның салалық филиалдарын құру. **Осы арқылы терминком бекіткен терминдердің кең қолданысқа ие болуына ықпал ету.**

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://informburo.kz/kaz/bektlgen-terminder-nege-oldanylmaydy-.html> 21.02.2020 11:51
2. <https://www.infotrust.ru/24-documents/terms> термины
3. <https://digital.report/cybersecurity-terminology>
4. <https://sites.google.com/site/infobezcom/18-slovar-terminov>
5. <https://studfile.net/preview/951057/>
6. <https://sites.google.com/site/infobezcom/18-slovar-terminov>
7. <https://informburo.kz/kaz/bektlgen-terminder-nege-oldanylmaydy-.html>
8. <https://termincom.kz/terminology/?id=19>
9. <https://termincom.kz/termins>
10. <https://articlekz.com/kk/article/16167>
11. <https://articlekz.com/kk/article/17638>
12. <https://massaget.kz/forum/viewtopic.php?f=248&t=13059>
13. <http://adebiportal.kz/upload/iblock/92b/92b6a1448c79f3b4d1f2220d9aed919b.pdf>
14. <https://stud.kz/referat/show/5805>

ӨТКЕННЕН ЖЕТКЕН ТЕРМИНЖАСАМ ТӘЖІРИБЕСІ

1930-жылдарға дейінгі терминқор қалыптастыру үрдісінің өзіндік ерекшелігін айқындап, қазақ тіліндегі термин шығармашылығының бағытын бағамдап, терминжасам тәжірибесіне үңілу үшін сол кезеңде жасалған терминдермен танысуға тура келеді. Төменде аталған кезеңде түрлі газеттер арқылы жұртшылық талқысына ұсынылған және Қазақстан Оқу комиссариатының білім секциясы бекіткен пән сөздері беріліп отыр. Бұл атаулардың арасынан сұрыптап алып, пайдалануға болатын сәтті терминдерді бүгін де табуға болады деп білеміз.

Мынау пән атаулары дұрыс па?

Абзац	сымбал
Абонамент	абанамент
Абрикос	өрік (кептірген өрік)
Абсентеизм	сырдан
Абцесс	шірінді
Абулия	әлсіздік
Авантаж	пайда
Авантюра	аламан (аламандық)
Авнтюрист	аламан
Авгур	балгер
Авиатор	ұшушы
Авиация	ұшушылық
Авианосец	ұшқыр кеме
Авиомаяк	әуе маяқ
Авиотранспорт	әуе жолы
Аврора	таң шапағы
Автаркия	желбуаз
Автобиография	өз өмірін жазу
Автогенез	өз бетінше есею

Автограф	аптыржазу
Автоплог	аптасоқа
Автор	аптыр
Авторское право	аптыр еркі
Автосани	апташана
Автотранспорт	аптакірекеш
Агглютинативные языки	жалғамалы тілдер
Аглометр	түрлі жыныстар (біріккен)
Агония	өлім жазасы
Аграмант	таңдайлау
Аграф	қаптырма
Агрессивный	үдемелі
Агрономическая помощь	ағыраномдық көмек
Аграрная политика	жер саясаты
Аграрный закон	жер заңы
Аграрный кризис	жер дағдарысы
Аграрная реформа	жер өзгерісі
Адвокат	атпекет
Административное право	әкімшілік еркі
Азбука	әліппи
Азойская эра	жәндіктерден бұрынғы заман
Айрширская порода	мөшке сиыр тұқымы
Аккомпонимент	үн қосу
Аккорд	шырқау
Аккумуляция	қорлану (електір)
Акциз	жапсырма салық
Алфавит	әліппе
Альтиметр	биіктік өлшеуіш
Алый	қанқызыл
Альманах	әлманақ
Альвеолы	тіс қуысы

Альбинизм	түсі айнушылық
Альбумин	жұмыртқаның ағы (уыз)
Альпийские растения	тау өсімдіктері
Альпинизм	тау кезушілік
Альт	нәзік үн
Алой	дәрі шөп
Аменоррея	етеккірі тоқталу
Аморфный	қырсыз (түрсіз)
Ампутация	оташылық
Амфистомы	бүйен құрты
Анабиоз	жәндіктердің қайта тірілуі
Анастомоз	жүйке торабы
Ангар	қоналқа
Андромания)	жеру (аурулы күй)
Анестезия	аурықсынбау
Анкета	әнкет
Анналы (летопись)	заман жазу
Аноним	тұйық
Анонимное письмо қат	тұйық қат
Антисанитарный	былапыт
Антисептика	шірітпеу
Антисептическое средство	шірітпеу амалы
Античное искусство	әндік өнері
Антракт	тыныстау
Антропография	адам нәсілін әліптеу
Антропофагия	кісі етін жеушілік
Аннулировать	бұзу
Анурия	несеп тоқталу
Апатия	меңзең
Апогей	шарықтау
Апокрифический	алғаң

Апоплексия	миға қан құйылу
Апорт	апорт
Апостроф	дәйекші
Апостериорный – тәжірибе мен айыратын	Апостериорный – тәжірибе мен айыратын
Аппендицит – кірне	Аппендицит – кірне
Априорный – сана мен айыратын	Априорный – сана мен айыратын
Арена – майдан	Арена – майдан
Арматура – аспап	Арматура – аспап
Архегоний – аналық	Архегоний – аналық
Арьергард – артқы әскер	Арьергард – артқы әскер
Аскетизм – сопылық (нәпсі тыюшылық)	Аскетизм – сопылық (нәпсі тыюшылық)
Аскет – сопы	Аскет – сопы
Ассимиляция – ымыралау	Ассимиляция – ымыралау
Атеизм – дінсіздік	Атеизм – дінсіздік
Атрофия – нәр алмау	Атрофия – нәр алмау
Аудиенция – ресми жолығу	Аудиенция – ресми жолығу
Афоризм – нақыл	Афоризм – нақыл
Ахроматизм – түссіздік	Ахроматизм – түссіздік
Аэрология – әуе ғылымы	Аэрология – әуе ғылымы
Аэронават – әуеде қалқу	Аэронават – әуеде қалқу
Аэропочта – әуе пошта	Аэропочта – әуе пошта
Аэросани – әуе шана	Аэросани – әуе шана

Осы көрсеткен атауларға қарсы болған кісілер, өздерінің тапқан мағаналырақ пән атауларын оқу кәмесиесінің білім кеңесіне жіберіп, пікірлерін ескертуін сұраймыз.

*Тіл кәмесиесінің қатшысы Әлкей Марғұлан
«Еңбекші қазақ» 1930. 14 март № 60 (1665)*

**ҚАЗАҒЫСТАН ОҚУ КАМЕСЕРЕТІНІҢ
БІЛІМ СЕКЦИЯСЫ АЛҒАН ПӘН СӨЗДЕРІ**

қазағысша	орысша
Қазағыстан мемлекеттік таңбасы	Государственный герб
Ескі іс қана	КССР Архив
Бақылау басқармасы	Контрольное управление
Бақылау жиылысы	Контральное совещанне
Еңбек ақы	Зарплата
Ақ саз	Каолин
Жай саз	Глина обыковенная
Иленгіш саз	Глина лепная
Жақбақты саз	Глинистые сланцы
Шарық тас	Песчаник
Шарық ақ тас	Кварцит
Өзен қайыры	Песок речной
Теңіз қайыры	Песок морской
Магнит тас	Магнитный железняк
Қоңыр темір тас	Брный железняк
Жанар тау жалқыны	Лава вулканическая
Жанар тау күлі	Пепел вулканический
Калсит	Балцит
Ізбез тас, әк тас	Известняк
Мырамыр	Мрамор
Бор	Мел
Қабыршықты тас	Известняк
Мөлдіргаж	Гимс прозрачный
Шұбар тас	Гранит
Қыр тас	Полевой шпат
Ақ тас	Кварц
Жақпақ тас	Слюда
Тас көмір	Каменный уголь

Мұнай	Нефть
Жылтыр тас көмір	Антрацит
Шойын	чугун
Болат	Сталь
Мыс	Красная медь
Шынық тұз	Каменная соль
Көк жар	Малахит
Пемзы	Пемза
Шаруашылық басқармасы	Экономическое управление
Сауда инспексiесi	Торговая инспекция
Кiргiзбе-шығарма сауда басқармасы	Экспертно-импортное управление
Ұйымдастыру-меңгеру басқармасы	Административно-Организационное Управление
Бедеулік	Безплодие
Саулық сақтығы	Гигиена
Шаңғы	Лыжа
Сумен емдеу	Гидропатия, гидротерация
Ұйыту	Гипноз
Құмарлық	Страсть
Нәзіктену	Разнежиться
Кұмса әйел	Первородящая, женщина
Акушер	Акушер
Ұрпақ	Потомство
Босанатын үй	Родильный
Бала түсіру	Аборт
Шығу, шын жара	Актинимикоз
Идіростатика	Гидростатика
Идродинамика	Гидродинамика
Тіл танытар	Грамматика
Калилей дүрбісі	Галилеева труба
Көгілдір	Голубой

Толқын жалы	Гребень волны
Гармапон	Граммфон
Калбан элементі	Гальванический элемент
Жай тартар	Громоотвод
Градус	Градус
Қан ренкі	Гемоглобин
Су өнері	Гидротехника
Су өнерпазы	Гедротехник
Кіреуке	Глазурь
Топ (шоқ, шоғыр)	Группа
Мемлекет бюджеті	Государственный бюджет
Гербар	Гербарий
Тән жүйесі	Анатомия
Тән тірлігі	Физиология
Тірлік тану	Биология

*Филология ғылымдарының
докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі*
Шерубай Құрманбайұлының
*«Қазақ терминологиясы» кітабынан
(434-436, 448, 449 беттер) алынды*

МАЗМҰНЫ

РЕСМИЕТ

Республикалық терминология комиссиясының шешімі.....3

КӨКЕЙКЕСТІ

<i>С.Әлісжан.</i> Ғылым тілін дамытудағы халықаралық және төл терминдердің ара салмағы.....	56
<i>М.Ахметов.</i> Медицина терминологиясының даму тарихы.....	61
<i>Ә.Смықова.</i> Сөздіктердің жасалу тәжірибесінен.....	66
<i>А.Шоқаева.</i> Ресми құжаттарда бекітілген терминдердің қолдану мәселесі.....	72

ТАЛҚЫ

<i>Ғ.Шойбекова.</i> Ақпараттық технология терминдердің қазақ тілі (әдеби тіл) өміршеңдігіне ықпалы.....	74
---	----

КӨЗҚАРАС

<i>А.Әбділманов.</i> Ұлттық тіл негізінде компьютер терминдерінің үлес салмағы.....	91
<i>А.Шайқұлова.</i> Ақпараттық технология саласында терминдік қорды жетілдіру және тәжірибеде қолдану мәселелері.....	97
<i>Ш.Құрманбайұлы.</i> Өткеннен жеткен терминжасам тәжірибесі...112	

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ

Авторлардың стилі,
орфографиялық хақы сақталады.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
"ТІЛ-ҚАЗЫНА" ұлттық
ғылыми-практикалық орталығында
теріліп, беттелді.

Бас редактор **Ш. Құрманбайұлы**
Жауапты шығарушы **Қ. Есентаев**
Корректор **М. Шіменбай**
Дизайнын жасап, электрондық нұсқасын дайындаған
С. Баубек

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Нұр-Сұлтан қаласы,
Сығанақ көшесі, 25,
Тел.: 8 (7172) 27-30-43
info@tilqazyna.kz

Беттеуге берілген күні 6.11.2020 ж.
Электронды нұсқаға қол қойылған күні 16.11.2020 ж.
Пішімі 70x100 1/16 Шартты баспа табағы 9,7

SÓZDIKQOR

Til-qural

